

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВНЗ УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЛЬВІВСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ СВЯТОГО ДУХА
ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра Богослов'я

Магістерська робота

ВЧЕННЯ ПРО ДРУГЕ ПРИШЕСТЯ ХРИСТА У ТВОРАХ ГОЛОВНИХ
ПРЕДСТАВНИКІВ ОЛЕКСНАДРІЙСЬКОЇ, КАППАДОКІЙСЬКОЇ ТА
АНТІОХІЙСЬКОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ (III СТ. – ПЕРША
ПОЛОВИНА V СТ.)

Студент VI-го курсу Ментуха Романа

Науковий керівник: о. д-р. Пантелеймон Трофімов ЧСВВ

Доктор догматичного богослов'я

Львів 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. Друге пришестя Христа в Олександрійській богословській традиції.....	12
1.1 Климент Олександрійський (бл. 145/150 - 215 рр.).....	13
1.1.1 Вчення про друге пришестя Христа	14
1.1.2 Вчення про воскресіння мертвих та Суд Божий.....	17
1.2 Оріген (бл. 185 – 253/54 рр.)	20
1.2.1 Вчення про друге пришестя Христа.	20
1.2.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих та Суд Божий.....	24
1.3 Методій Олімпійський та полеміка щодо есхатології Орігена (друга пол. III ст. – поч. IV ст.).....	27
1.3.1 Вчення про друге пришестя Христа	27
1.3.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих та тисячолітнє царство	28
1.4 Атанасій Олександрійський (298/9-373 рр.).....	30
1.4.1 Вчення про друге пришестя Христа	31
1.4.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих та Суд Божий.....	33
1.5 Кирил Олександрійський (пом. бл. 444 р.).....	35
1.5.1 Вчення про друге пришестя Христа та загальне воскресіння мертвих	36
1.5.2 Вчення про Суд Божий.....	38
РОЗДІЛ II. Друге Пришестя в Каппадокійській богословській традиції ...	41
2.1. Василій Великий (330-379 рр.)	42
2.1.1 Вчення про друге пришестя Христа	43
2.1.2 Вчення про загальне воскресіння з мертвих	45
2.1.3 Вчення про Суд Божий.....	46
2.2 Григорій Назіянзин (329/30-390 рр.).....	51
2.2.1 Вчення про друге пришестя Христа та загальне воскресіння мертвих	51
2.2.2 Вчення про Суд Божий.....	54
2.3 Григорій Нисський (335-395).....	58
2.3.1 Вчення про друге пришестя Христа	59
2.3.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих.....	63

2.3.3 Вчення про Суд Божий.....	65
Розділ III. Друге Пришестя Христа в Антіохійській богословській традиції	71
3.1 Епіфаній Кипрський (бл. 310 - 403 рр.)	71
3.1.1 Вчення про друге пришестя Христа	72
3.1.2 Загальне воскресіння мертвих та Суд Божий	73
3.2 Йоан Золотоустий (349-407 рр.)	78
3.2.1 Вчення про друге пришестя Христа	78
3.2.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих.....	83
3.2.3 Вчення про Суд Божий.....	86
3.3 Теодор Мопсуестійський (352-428 рр.)	90
3.3.1 Вчення про друге пришестя Христа та Суд Божий.....	91
3.3.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих.....	92
3.4 Теодорет Кирський (393-466 рр.)	93
3.4.1 Вчення про друге пришестя Христа	94
3.4.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих.....	99
3.4.3 Вчення про Суд Божий.....	104
ВИСНОВКИ	108
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	114

ВСТУП

«Коли прийдеш справедливий суд вчинити, Судде праведний, засівши на престолі твоєї слави, і страшна вогненна ріка принесе всіх перед твій суд, щоб у присутності небесних хорів судити людей у страху за все, що кожен вчинив, тоді-то, Христе, пощади нас, і зарахуй, як добросердний, до тих, що будуть спасенні, молимо тебе».¹

Християнство не дарма називають релігією надії. Вже від самих початків свого існування перші церковні спільноти жили міцною і живою вірою, очікуючи другого приходу Христа у славі. Це очікування чудово засвідчує Перше послання Павла до Солунян, яке описує глибокий сум щойно заснованої християнської громади з того приводу, що їх померлі не зможуть зустрітися з Христом у Його другому пришестві (див. 1 Сол 4:13-18). Про нетерплячість цього очікування також нагадує остання книга Святого Письма – Одкровення, в останній главі якої чуємо заклик *мараната* (давн. грец. *μαράν ἄθά*), що в перекладі означає – прийди Господи (див. Од. 22:20). Ще від апостолів Церква приймає віру в близькість другого славного приходу Спасителя.

Ця віра також виражена в молитві Церкви. На Божественній Літургії святого Йоана Золотоустого в часі анафори, ієрей засвідчує свою віру в друге пришествя молячись потиху: «Тому-то, споминаючи цю спасенну заповідь і все, що ради нас сталося: хрест, гріб, триденне воскресіння, на небеса вознесіння, праворуч сидіння, другий і славний прихід».² Євхаристія є Його сходженням до людини і оприсутненням серед свого народу. Тому друге пришествя часто називають *парусією* (давньогрец. *παρουσία*) – що має два основних значення: перше як славне прибуття царя, а друге як реальну присутність. Останнє значення більш властиве у сприйнятті цієї події у ранній Церкві.

Жива віра у присутність Христа серед свого народу, а також віра в Його повернення, яке повинне відбутися з миті на мить, є однією з причин чому у

---

¹Великопісна Тріодь, Неділя М'ясопусна, В суботу на вечірній, Стихира на «Господи, взиваю, я» // Молитвослов, Рим-Горнто: Видавництво Отців Василіан 1990, 454.

²τῆς δευτέρας καὶ ἐνδόξου πάλις παρουσίας / Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого, Службник, Анафора, молитва ієрея // ΓΕΡΑΤΙΚΟΝ, ἐν Ρώμῃ 1950, 134.

Церкві так багато мучеників обрали більшим щастям зазнати страждань, але не відректись віри.

Есхатологія ранньої Церкви насичена ідеєю «вже і ще ні». Христове друге пришестя уже розпочалось з хресною смертю, воскресінням, вознесінням і остаточно звершиться в приготований Ним для цього час. І сьогодні багато людей, подібно до учнів Христа, бажають знати час і ознаки того, коли відбудеться ця остаточна подія світової історії. Згідно з Євангелієм цей час є прихований навіть від ангелів небесних (Мт 24:36). Христос не розповідає апостолам про час Свого пришестя, але дає їм численні вказівки і ознаки цієї події, які покликанні допомогти Його учням перебувати в пильності і постійно чувати на зустріч з Господом.

Прийнята від апостолів і засвідчена молитвою Церкви вчення про друге пришестя Христове є однією з основних правд християнської надії, догматизована у Нікео-Константинопольському Символі віри 381 р.: «і вдруге прийде зі славою, судити живих і мертвих, а Його Царству не буде кінця... очікую воскресіння мертвих і життя майбутнього віку».³ У Символі Віри було використано термін очікую, яке є синонімом до слова «вірою». Так Церква не просто надіється, що дані події відбудуться, а вона віруючи – очікує їх сповнення.⁴ Символ Віри значною мірою був сформований на основі живої віри усієї Церкви. Та найбільше у формуванні есхатологічної доктрини східної церкви спричинилися Отці золотої доби патристики, які були представниками: олександрійської, каппадокійської та антиохійської богословської традиції (III - пер. пол. V ст.). Саме їх вчення закладе міцний фундамент східно-християнського очікування есхатону.

Трагічні події з якими стикнулося людство у XX ст.: тоталітаризм, дві світові війни, розробка ядерного озброєння, геноцид, стали приводом до пошуку правдивого змісту буття, яке вповні відкривається перед людиною лише перед

³Καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης // Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого, Службник, Анафора, молитва вірних // ΠΕΡΑΤΙΚΟΝ, ἐν Ρώμῃ 1950, 130.

⁴Див. К. SCOUTERIS, «Eschatological teaching of the Church» // *International Theological Conference of Russian Orthodox Church* (14-17.11.05), 2

обличчям смерті. Ці тенденції знаходять своє вираження у богослов'ї як західної так і східної Церкви. Богослов'я ХХ ст. переживає «есхатологічний поворот» у якому відповідь на онтологічні запитання розглядають крізь призму есхатону. Це зацікавлення простежується у творчості таких авторів як: Г. Бальтазар, Ю. Мольтман, А. Швайцер, Й. Рацінгер, К. Раннер, Г. Флоровський, С. Булгаков та інші.

Актуальність теми дослідження засвідчують певні тенденції, які проникли до західного богослів'я, як протестанських середовища так і у середовище Католицької Церкви. В 20-30-х роках ХХ ст. у протестанському богослов'ї з'являється критика вчення Католицької Церкви, згідно з яким душа людини після смерті очікує остаточного другого пришествя Христа та Суду Божого. Вчення про безсмертність душі вважається впливом платонізму, після смерті не існує часу, тому момент смерті для людини є моментом її воскресінням. В 70-х роках ці теорії (*атемпоралізму*) також з'являються і в римо-католицькому богослів'ї, зокрема у вченні Гільберта Грішаке, який стверджує, що у момент смерті людина переживає есхатологічне сповнення друге пришествя та Божий Суд. Дана теорія отримала назву «воскресіння в смерті».

Опонентом цього вчення, яке не має біблійного та святоотцівського походження виступив Йозеф Рацінгер. У 1992 році Міжнародна Богословська Комісія, яка діє при Конгрегації Доктрини Віри, оприлюднила документ *Вибрані Актуальні Питання Есхатології*, в якому засуджує теорії атемпоралістів: «Парусія в Новому Завіті - це конкретна подія, яка звершує історію. Здійснюється насильство над текстами Нового Заповіту, якщо людина прагне пояснити парусію як постійну подію, яка є нічим іншим, як зустріч особи з Господом у його власній смерті».⁵ Підписав документ, на цей час президент комісії, кардинал Йозеф Рацінгер. Документ також стверджує, що теорії атемпоралістів не мають нічого спільного зі спадщиною Отців Церкви. Тому дослідження патристичного вчення про Христову парусію допоможе

---

⁵ International Theological Commission "Some Current Questions in Eschatology", 2.1 // сайт: The Holy See, 1992 <http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1990_problemi-attuali-eschatologia_en.html> (Дата звернення 22 грудня 2018).

осмислити правдиве есхатологічне вчення Церкви, яке формувалося на основі вчення Отців.

Останніми десятиліттями ця тема є також спекулятивною. Нею часто маніпулюють лідери тоталітарних сект. Для них провіщення другого пришествя Христового є можливістю залучити до своїх лав якомога більше adeptів. Богослов'я християнського очікування покликане оберігати усіх людей від спотвореного сприйняття християнської надії.

Метою даного праці буде проаналізувати та представити системаний виклад вчення про друге пришествя Христа у славі у творчості основних представників олександрійської, каппадокійської та антиохійської богословської традиції (III ст. - першої половини V ст.).

Завдання які будуть виконані в даній роботі:

1. Проаналізувати термінологію, яка застосовується для означення другого пришествя Христа;
2. Розкрити біблійну основу святоотцівського вчення про друге пришествя, загальне воскресіння мертвих та Божий Суд;
3. Проаналізувати основні відмінності між святоотцівською традицією екзегези Парусії в олександрійській, антиохійській і каппадокійській традиціях;
4. Систематизувати вчення про друге пришествя Христа, загальне воскресіння мертвих та Божого Суду у творах отців;

Об'єкт дослідження є святоотцівське вчення про друге пришествя Христа у славі, загальне воскресіння мертвих та Божий Суд.

Як предметом дослідження розглядатимуться погляди Отців Церкви щодо концепції другого пришествя Христа у славі, загального воскресіння мертвих та Божого Суду.

У цій праці розглядатиметься догматичне вчення про друге пришествя у період Золотої Доби патристичного богослов'я творах основних представників таких богословських традицій як:

а) Олександрійської богословської традиції до яких належать : Климент Олександрійський (*Педагог; Стромати; Хто з багачів спасеться; Звернення до язичників*), Оріген (*Про Початки; Проти Цельса; Коментар на пророка Ісаю; Коментар на Євангеліє від Матея; Коментар на Перше послання до Солунян*), Методій Олімпійський (*Про воскресіння; Бенкет десятиох дів*), Атанасій Великий (*Слово про втілення Бога Слова і про пришестя Його до нас у плоті; Апологія проти аріан; Слово друге проти аріан; Пояснення на Псалми*) та Кирил Олександрійський (*Про поклоніння та служіння в Дусі і істині; Пояснення догматів; Глафери на Вихід; Глафери на Второзаконня; Коментар на Євангеліє від Матея*);

б) Каппадокійської богословської традиції: Василій Великий (*Гомілія про Суд Божий; Гомілія те, що Бог не Творець зла; Про Святого Духа; Гомілія друга на Шестиднев; Гомілії на Псалми; Моральні постанови; Лист до Кессарійських монахів; Лист до впалої діви; Лист до мешканців Сизополісу*), Григорій Богослов (*Слово 7, 9, 15, 20, 27, 29, 32, 33, 40; Вірші поетичні; Вірші історичні; Вірші моральні; Лист до Кледонія проти Аполінарія*) та Григорій Нисський (*Пояснення Псалмів; Про життя Мойсея Законодавця; Про душу та Воскресіння, діалог з Макриною; Проти Евномія; Про Блаженства; Про Влаштування людини; Слово про смерть; Слово про любов до вбогості; Слово на Воскресіння Христа; Слово про те, що не три Бого до Аблабія; Слово проти Арія і Савелія*);

в) Антіохійської богословської традиції представляти, яку будуть: Епіфаній Кирський (*Слово якірне; Панріон; Проти єресей*), Йоан Золотоустий (*Бесіди на книгу Буття; Бесіда на Псалми; Гомілія на Євангеліє від Матея; Гомілія на Євангеліє від Йоана; Гомілія на Діяння Апостолів; Гомілія на послання до Римлян; Гомілія на перше послання до Коринтян; Гомілія на послання до Ефесян; Гомілія на преше послання до Солунян; Гомілія про воскресіння з мертвих; Про майбутній Суд; Слово розради померлим; Слово про друге пришестя Господа нашого Ісуса Христа*), Теодор Мопсуестійський (*Коментар на дванадцять малих пророків; Коментар на Євангеліє від Йоана*);

Коментар на на послання до Галатів; Коментар на друге послання до Солунян; Слово до імператора Юліана) та Теодорет Кирський (Пояснення вибраних уривків книги Буття; Пояснення вибраних уривків книги Чисел; Коментар на пророка Єзекиїла; Коментар на видіння пророка Даниїла; Тлумачання пророка Малахії; Тлумачення на чотирнадцять послань святого апостола Павла; Скорочений виклад Божественних догматів; Про Провидіння).

Ці автори є представниками Золотої Доби патристичного богослов'я, в період якого найповніше сформувалась догматика християнської надії у східній Церкві. Вибір авторів обумовлений їх внеском і впливом на розвиток богослов'я надії, а зокрема у вченні про друге пришествя Христа у славі. Саме представники вище перелічених богословських традицій заклали фундамент загально-церковної есхатолгії, як для східної так і для західної Церкви.

Дана робота не матиме на меті вичерпного представлення вчення усіх представників цих богословських традицій, а лише, найбільших представників цих богословських шкіл, що найсуттєвіше вплинули та сформували Церковної догматики. Дослідження варто продовжити, зокрема опрацювавши також есхатологічне вчення сформоване у аскетичному – монашому середовищі, а також дослідивши вчення про друге пришествя у латинському богослів'ї, сирійській традиції та у ранньовізантійських авторів.

Хронологічні рамки цього дослідження зосередяться на період Золотої Доби патристичного богослов'я, III-тє ст. – перша половина V-го століття.

У даній праці використовуватиметься такі методи як: комплексний аналіз, комперативний, узагальнення та систематизації.

Основним джерелом праці будуть твори Отців Церкви та церковних мислителів III ст. – першої пол. V ст., за виданням *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, Жана Поля Мінья. В першу чергу звертатиметься увага на екзегетичні та догматичні твори церковних мислителів. Паралельно до критичного видання Мінья, також будуть використовуватися сучасні переклади творів Отців Церкви, зокрема український переклад під редакцією патріарха Філарета, а також сучасні переклади видавництва Свічадо та місіонер.

Допоміжним стануть теж російськомовні переклади та переклади здійсненні Московською Духовною Академією в кінці 19-го на початку 20 ст.

Отці Церкви та церковні письменників, твори яких буде опрацьовано:

А) Олександрійської богословської традиції: Климент Олександрійський, Оріген, Методій Олімпійський, Атанасій Великий, Кирил Олександрійський;

Б) Каппадокійської богословської традиції: Василій Великий, Григорій Назіанзин, Григорій Нисський;

В) Антіохійської богословської традиції: Епіфаній Кирський, Теодор Мопсуестійський, Йоан Золотоустий та Теодорет Кирський;

Серед допоміжних критичних джерел буде використано працю єзуїта Браяна Дейлі – *Hope of the early Church*, яка розглядає розвиток церковної есхатології від часів новозавітної християнської надії і до есхатологічних поглядів Отців Церкви VII ст. Також як допоміжна література буде використана праця православного митрополита Макарія Оксіюка – *Есхатология св. Григория Нисского*, у якій автор ретельно опрацював есхатологічні погляди не лише каппадокійського святителя але й також окреслив есхатологічні погляди церковних письменників від апостольських мужів і до першою половиною VI ст., коли було засуджено есхатологію Орігена.

Серед критичних видань, цінним критичним опрацюванням є праця протестантського богослова Джона Нормана Келлі – *Early Christian Doctrines*, у якій автор присвячує окремий розділ питанням розвитку святоотцівської есхатологічної думки. Також цінним критичним виданням є праця професора Єльського університету Ярослава Пелікана – *The Shape of Death: life, death and immortality in the early Fathers*. Ця праця розкриває особливості ранньоолександрійського вчення про останні речі.

Також з-поміж критичних статей варто виоремити статтю Браяна Дейлі – «*Eschatology in the early Church Fathers*», написану для Оксфордського Есхатологічного Компендіуму, де також в більш стислому викладі описано основні тенденції есхатологічної доктрини на сході та на заході від апостольських мужів до VI ст. Також серед допоміжних джерел варто

зазначити статтю Френсіса Янга «Alexandrian and Antiochene Exegesis», написана в Оксфордському Компендіумі Історії Біблійної Інтерпретації, яка звертає увагу на відмінності методах інтерпретації Святого Письма, яку застосовували екзегети олександрійської та антиохійської богословської традиції.

За структурою робота поділена за тематично-історичним принципом. Складатиметься із вступу, трьох розділів, висновку та списку використаних джерел. У першому розділі буде розглянуто розвиток вчення про друге пришествя Христа у олександрійській богословській традиції, зокрема у творчості: Климента Олександрійського, Орігена, Методія Олімпійського, Атанасія Великого та Кирила Олександрійського. У другому проаналізовано вчення про парусію у отців каппадокійців: Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Нисського. У третьому розділі буде представлено вчення про друге пришествя Христа у антиохійській богословській думці. Буде розглянуто творчість таких авторів як Епіфаній Кирський, Йоан Золотоустий, Теодор Мопсуестійський та Теодорет Кирський.

РОЗДІЛ І

ДРУГЕ ПРИШЕСТЯ ХРИСТА В ОЛЕКСАНДРІЙСЬКІЙ БОГОСЛОВСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Есхатологічні концепції Олександрійської богословської традиції, як одне з своїх джерел, віднаходить у алегоричному методі тлумачення текстів Святого Письма. Одним з перших яскравих представників, які використовували цей метод є юдей з олександрійської діаспори Філон Олександрійський.⁶ Зміст цього методу полягає в тому, що при тлумаченні прочитаного тексту, читатчі віднаходили в ньому певну іконічність, символізм та образність, навіть якщо це стосується звичайних буддених подій.⁷ Цей метод був добре відомий грецькій філософії, зокрема Платон використовує його, інтерпретуючи твори Гомера, знаходячи в них прообраз своєї філософської системи.⁸ Метод алегорії був мовою спілкування грецької філософії з її піднесенням змісту речей до вищих образних сенсів. Для Філона алегорія стає ключем пояснення і інтерпретації Біблійного тексту в елліністичному середовищі. Цей метод відводить від прямого та буквального розуміння тексту, хоча і не заперечує буквальне тлумачення Писання. Основна відмінність полягає в наголосі саме на символічності, метафорах, які скеровують читача до певного образів, які можна віднайти в читанні Писання.⁹

Місто Олександрія, як космополітичний центр еллінської культури та філософії, сформувала відповідні умови, в яких Євангеліє швидко нашло своїх прихильників. Зокрема, в II ст. там уже існувала катехитична школа катехуменату.¹⁰ В Олександрії була велика єврейська діаспора, чисельність якої, на середину I ст., сягала близько 150 000 людей. Скоріш за все, саме вони

---

⁶ Див. P. BORGAN, «Philo of Alexandria as Exegete» // *A History of Biblical Interpretation*, vol. 1, *The Ancient Period*, A. Hauser (ред.), D. Watson (ред.), Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company 2003, 115.

⁷ Див. E. OSBORN, *Clement of Alexandria*, Cambridge: Cambridge University Press 2005, 96.

⁸ Див. О. НЕСТЕРОВА, *Allegoria Pro Typologia, Ориген и судьба иносказательных методов интерпретации Священного Писания в Раннепатристическую эпоху*, Москва: ИМЛИ РАН 2006, 9.

⁹ Див. H. HAGG, *Clement of Alexandria and the Beginnings of Christian Apophatism*, New York: Oxford University Press 2006, 27.

¹⁰ Див. И. МЕЕНДОРФ, *Введение в святоотеческое богословие*, Минск: Лучи Софии 2007, 80.

стали першими слухачами Євангелької проповіді у цьому місті.¹¹ Олександрія як місце зустрічі еллінізму, юдаїзму та Євангельської проповіді згодом стане провідним центром, богослови, якого формуватимуть догматичне вчення Церкви Христової. Ще варто також пригадати про відкритість на пошук істини і плюралізм думок, панівний для такого середовища, який дозволяв язичникам на рівні з християнами навчатись Божої правди пліч-о-пліч.

1.1 Климент Олександрійський (бл. 145/150 - 215 рр.)

Серед витоків олександрійської богословської думки стоїть голова катехитичної школи – Климент Олександрійський, який першим репрезентує Єгипетську ранньохристиянську думку.¹² Досліджуючи творчу спадщину Климента Олександрійського, зокрема його есхатологічні концепції, варто пам'ятати, що окрім Святого Письма, яке є залишається завжди в центрі його богословських міркувань,¹³ цей автор також опирається на філософію стоїцизму та платонізму, а також перебуває під помітним впливом гностицизму та апокрифічної літератури.¹⁴ Климента можна в однаковій мірі вважати як богословом, так і філософом.

Патролог Валерій Саврей досліджуючи методологію Климента зазначає, що: «Притримуючись багатьох платонівських догматів свого часу, він прагнув узгодити їх з текстами Біблії обравши метод, який відзначався значно меншою довільністю».¹⁵ Саме Климент є першим ранньохристиянським богословом, який проводить «спіритуалізацію богослов'я», що було способом представлення християнського вчення для середовища еллінізму. Це яскраво помітно при порівнянні його богословських поглядів з вченням апологетів.¹⁶

¹¹ Див. Н. HAGG, «Clement and Alexandrian Christianity» // *The Routledge Companion to Early Christian Thought*, ред. J. Bingham, New York: Routledge Taylor & Francis Group 2010, 173.

¹² Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church, a Handbook of Patristic Eschatology*, Cambridge: Cambridge University Press 1993, 45.

¹³ Див. С. R. KOESTER, *Revelation, A New Translation with Introduction and Commentary*, New Haven, London: Yale University Press, 2014, 33.

¹⁴ Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 45.

¹⁵ Див. В. САВРЕЙ, *Александрійська школа в історії філософсько-богословської мислі*, Москва: КомКнига 2006, 400.

¹⁶ Див. И. ПОПОВ, *Конспект лекцій по патрології*, Тверь: Булат, 2006, 175.

На думку Климента, людська душа після смерті не одразу втішається блаженним спогляданням Бога. Вона повинна пройти певний процес очищення і навчання. Лиш після цього вона буде спроможна зустрітись з Богом.¹⁷ Тільки душа праведника - гностика зможе одразу споглядати Бога.¹⁸ Гностик, у розумінні Климента, це кожен, хто шукає правдивого знання.

1.1.1 Вчення про друге пришестя Христа

Климент Олександрійський рішуче відкидає вчення про *хліазм* (вчення про тисячолітнє царство Христа, притаманне есхатологічним поглядам апологетів),¹⁹ та все ж він погоджується, що друге пришестя є однією з основ християнського вчення.²⁰ Олександрійський богослов називає друге пришестя - *Днем Христа*, який є радісним моментом сповнення обітниці християн.²¹

Він погоджується з тим, що у другому пришесті Христа у славі, християни будуть захоплені на небо з цього світу. Вони разом з ангелами споглядатимуть славу небесного світла.²² Це світло, яке лигитиме від Христа матиме очищувальну функцію. Тому перебування в небі разом з Христом є есхатологічним сповненням, яке переобразить природу людини.²³

На думку Климента, через зростання у «гнозі», християнин буде споглядати через Христа самого Бога: «ввійшли через Христа, який єдиний дає можливість споглядати Бога».²⁴ Христос є метою, до якої покликаний християнин і за Його посередництвом вірні зможуть отримати ласку спочинку в

¹⁷ Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 45.

¹⁸ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского, Историко-догматическое исследование, Библейско-богословская коллекция, Патрологическая серия, Догматическое исследование*, Санкт-Петербург: Аксиос естин, 2007, 111.

¹⁹ Вченню апостольських отців та апологетів було притаманне твердження про те, що з Другим Пришестям Христос буде царювати на землі тисячу років, а потім передасть царство Отцю / Див. Ю. МОЛЬТМАН, *Пришествие Бога, Христианская эсхатология*, Москва: ББИ, 2017, 167.

²⁰ Див. И. ПОПОВ, *Конспект лекций по патрологии*, 175.

²¹ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 117.

²² Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 46.

²³ Див. там само В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 46.

²⁴ CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Cohortatio ad gentes I, cap I*: PG 8, 68A; рос. переклад: КЛИМЕНТ АЛЕКСАНДРИЙСКИЙ, *Увещевание к язычникам. Кто из богатых спасется, Серия «Библиотека христианской мысли»*, пер. А. Братухин, Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко 2006, 47.

Бозі. Це місце спочинку Климент називає Небесним Єрусалимом, Царством Божим, земним прообразом якого є Церква.²⁵

В *Останній День*, теперішній світ припинить своє існування, в цей момент і відбудеться зустріч з Христом: «Ми віруємо у свою досконалість, наскільки вона можлива за цього життя. Мить це Він розуміє під виразом "останній день", до приходу якого світ буде збережено...і з настанням якого він буде знищений».²⁶ Видимий і чуттєвий світ переобразиться у вищий духовний світ: «нове небо і нова земля» (Од 21:1). Своє вчення про другий прихід Христа, олександрійський дедаскал, переводить в духовний і алегоричний вимір.²⁷

Не всі твори Климента збереглися до сьогодні. Частина його творів дійшла до нас лише фрагментарно, у творах пізніших Отців Церкви, які у своїй творчості покликаються на Климента. Зокрема, деякі уривки з творів Климента залишилися у творчості Євсевія Кесарійського (бл. 263 – 339 рр.). Він у *Церковній Історії* цитує Климента:

«Отож, дітоньки, перебувайте в ньому, щоб, як з'явиться, ми мали довір'я і не осоромилися перед ним під час його приходу» (1 Йо 2:28). Коли з'явиться Господь в другому пришесті, Він матиме відвагу і не засоромиться, тому, що цей сором є великим покаранням. Коли з'явиться, тобто коли ми станемо доскональними то будемо подібні Йому.²⁸

В цьому, а також у подібних витягах з творів Климента простежується нетерпляче очікування приходу Христа. Це радісна подія для людства, яка веде до уподібнення до Логосу. Потрібно бути постійно готовим. Адже сором за скоєні гріхи і буде найбільшим покаранням для людини в день зустрічі з Христом..

У своїх коментарях Климент стверджує, що християнин матиме змогу споглядати Христа таким, яким Він є насправді. З цього також випливає особливе роль Сина, як того, хто приводить до Бога. Християнин-гностик вдивляючись в Логос, перемінюватиметься і стане подібний до ангелів і

²⁵ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатологія св. Григорія Нисского*, 110.

²⁶ CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Paedagogi, lib. I, cap. VI*: PG 8, 283A.

²⁷ Див. там само М. ОКСИЮК, *Есхатологія св. Григорія Нисского*, 111.

²⁸ Див. EUSEBII PAMPHILI, *Historia ecclesiastica VI, 14*: PG 20, 550A.

архангелів. Разом з переображенням природи людини, переобразиться і весь світ.²⁹

Зустріч з Богом буде очищенням душі праведників – вогнем, а через цей вогонь людство здобуде нетлінність. Справжній гностик покликаний уподібнити свій розум до Господа. Це метафоричний, духовний вогонь, має на меті уподібненням до Христа.³⁰

Кожен, хто повірив Євангелії є справжнім гностиком, ціллю якого через зустріч з Христом очиститися від зла і піднесеться до повноти розуміння всіх Божественних істин. Через Христа справжній вірний спроможне буде споглядати Бога.³¹

Варто також зауважити, що гноза Климента відрізняється від гностицизму, як однієї з ранньохристиянських сект, якій притаманне дуалістичне світосприйняттям. Есхатологічні засади гностицизму передбачають чітке розрізнення на: теперішній - недосконалий світ, і майбутній – звершений світ.³²

Есхатологія Климента має динамічний характер,³³ друге пришестя це процес навчання, очищення від гріхів і зросту в добрі.³⁴ Смерть є переходом від тління до нетлінного життя, переображенням природи людини, яке дає змогу зустрітись з Господом: «Однак, яке зло вчинять нам, звільняючи посередництвом смерті і дозволяючи відійти до Господа, даючи нам можливість наче перейти від одного життєвого етапу до іншого».³⁵

Зустріч з Христом, в кінці часів, буде світлом, а також, дороговказом до Царства Отця. Той, хто за життя приніс покаєння, не засоромиться на зустрічі з Христом, який приходить у славі воїнств і ангелів: «Тому що той, хто тут підтримує зв'язок з ангелом покаєння, той не відчує тоді каяття, коли буде тіла

²⁹ Див. Ж. ГОФФ, *Рождение чистилища*, пер. з фр. В. Бабинцева, Т. Краевой, Москва: Аст Москва 2009, 86.

³⁰ Див. там само Ж. ГОФФ, *Рождение чистилища*, 87.

³¹ Див. J. ZIZIOULAS, *The one and the many: studies on God, man, the Church, and the world today*, ред. G. Edwards, Alhambra: Sebastian Press 2010, 162.

³² Див. А. ФІРГОС, *Вступ до патристичної і візантійської філософії, від початків християнства до іконоборства*, пер. С. Угрин, ред. М. Горяча, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2017, 40.

³³ Див. J. PELIKAN, *The Shape of Death: life, death and immortality in the early Fathers*, Westport: Greenwood Press Publishers 1961, 34.

³⁴ Див. И. ПОПОВ, *Конспект лекцій по патрологии*, 175.

³⁵ CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Stromatum, lib.IV, cap. XI: PG 8, 1288D.*

позбуватись і не засоромиться, побачивши наближення зі славою і хорами ангелів Його воїнств, Спасителя».³⁶ В Климента вперше знаходимо думку, що у другому пришесті залишиться лише духовна природа людини, від тілесної, плотської природи варто звільнитися.

Парусія все ж таки залишає за людиною можливість прийти до покаєння навіть після закінчення життя. Через Христа, справжній гностик буде здатен у вічному світлі насолоджуватись Божою присутністю.³⁷ Вдивляючись в образ досконалого Педагога, людська природа стане гідною найменуватися синами Божими: «і нарешті, піднімемося ще вище і будемо примислені до усіх синів Божих».³⁸

1.1.2 Вчення про воскресіння мертвих та Суд Божий

Протягом життя людина в праві самостійно обирати собі ласку або ж засудження. Раціонально обрати той спосіб життя, який веде не до засудження, а до ласки перед Богом. Засуд полягатиме в тому, що у світлі Христа людина побачить свої вчинки і сама собі чинитиме осуд, це муки сумління. Ця думка простежується у його творі *Хто з багатців спасеться*, він пише:

Бо коли розповідаєш про вічне життя, то слова, які при цьому виконують священодійство, не бажають зупинятися. Вам тепер потрібно обирати наближену ціль – Суд або ласку. Але я вважаю, що не можна сумніватися в тому, що з цих двох краще: насправді не можна порівнювати життя з смертю.³⁹

Олександрійський дидакал також вважає, що Правдивим Суддею усіх повинен бути Христос. Він буде Суддею людських гріхів, оскільки він сам так і не піддався гріху: «Але він безперечно вільний від людських пристрастей, і тому явиться нашим Суддею».⁴⁰ Безпристарний Суддя чинитиме правдивий Суд.

³⁶ Див. CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Liber Quis dives salvetur*: PG 9, 552A.

³⁷ Див. Н. САГАРДА - А.САГАРДА, *Полный корпус лекцій по Патрології*, Санкт-Петербург: Воскресеніє, 2004, 551.

³⁸ CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Stromatum, lib.I, cap. XXVII*: PG 8, 801A.

³⁹ CLEMENS ALEXANDRINUS, *Liber Quis Dives Salvetur*: PG 9, 549D-552A.

⁴⁰ CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Paedagogi, lib. I, cap. II*: PG 8, 253A.

Людські гріхи, на Суді, стануть обвинувачами людини. Кожен, хто постане на цьому Суді, звинувачуватиме себе самого за скоєне зло. Це засудження гріху дозволить отримати прощення за вчинене зло.

Суд відбуватиметься в майбутньому, а елементом цього Суду буде відвикання від гріха: «в майбутньому кожен сам відвикатиме від гріхів. В цьому і є покаяння, щоб звинувативши самого себе просити Отця про забуття цього...тому “за якою справою вас застану – за тією і судитиму вас”, не звертаючи увагу на минуле дивиться він на кінець усього».⁴¹ Думку про відвикання від гріхів згодом розвиватиме Оріген.

Нагородою для істинного гностика буде споглядання Бога таким, яким він є. Це стан вічного блаженства, який християни отримують в нагороду за свою праведність: «Передані спогляданню божественних речей, вже не як в дзеркалі чи за посередництвом дзеркала, але як покликанні на вечерю безсмертя, і споглядають Божество явно і чітко, наче при сонячному освітленні, ніколи не перенасичуючись цим спогляданням».⁴² Климент вважає, що гностик після очищення буде спроможний бачити Бога таким, яким він є насправді, без жодного посередництва.

У воскресінні праведники остаточно отримують своє спадкоємство, яке залежатиме від віри людини. Остаточною обітницею, якої очікує гностик – це спочинок у Бозі: «Про, що через віру ми наперед знаємо, що те в майбутньому стане нашим здобутком, те саме по воскресінні дійсно отримаємо свою спадщину...Де віра там обітниця, але виконання обітниці є спокій».⁴³

Голова катехетичної школи в Олександрії приймає це вчення слідує Церковному переданню.⁴⁴ Його есхатологія звернена також і до поганського світу і намагається узгодити уявлення про кінець часів у еллінській філософії з християнським об’явленням.⁴⁵

⁴¹ Там само CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Paedagogi, lib. I, cap. II*: PG 8, 253A.

⁴² CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Stromatum, lib. VII, cap. III*: PG 9, 420C.

⁴³ CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Paedagogi, lib. I, cap. VI*: PG 8, 283B.

⁴⁴ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатологія св. Григорія Нисського*, 117.

⁴⁵ Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 47.

Зустріч з Христом буде моментом, коли ангели розкриють небо, приймаючи праведників. Христос якого вони зустрінуть своїм світлом, вказуватиме їм дорогу до Отця. Воскресіння є очікуваною подією, яке відбудеться при кінці світу:

Очікуване воскресіння, коли, по настанні кінця світу, тих, хто істино покався, ангели приймуть в небесні оселі, радіючи, ликуючи, хвалячи Бога, відкриють небо, випереджені Самим Спасителем, який пропонуватиме Свою десницю, розливаючи безтінне і постійне світло, вказуючи шлях до лона Отця, у вічне життя, у Царство Небесне.⁴⁶

Таким чином, відбувається зростання в пізнанні Бога до повноти, коли можна буде називатися друзями Божими і Його Синами: «І нарешті, піднявшись ще вище, стати причасним до числа Божих синів. Коли ж «любов покриє численні гріхи».⁴⁷ Місцем в якому оселиться душа, називає – *плерома*. Лише там можливо споглядати Бога лицем в лице.⁴⁸

В своєму творі *Педагог*, він описує друге пришестя в контексті Суду над усім світом, на якому Суддею повинен бути сам Логос: «в день, коли явлюся Я Суддею, і віддам заплату за їхні гріхи. Тому, що в якості Педагога і Судді, разом з цим Логос судитиме тих, які Його не послухали».⁴⁹

Аналізуючи богословські погляди Климента можна ствердити, що у його есхатології, відкидається ідея тисячолітнього царства. Також вчення про друге пришестя Христа не має систематичного викладу але воно присутнє як незаперечний факт.⁵⁰ В цього автора зникає така напруга есхатологічного очікування, яка була притаманна апологетам і раннім церковним письменникам, очікування зустрічі з Христом є більш віддаленою перспективою.⁵¹ Також він практично не говорить про те, яким буде воскресіння мертвих.

Олександрійський пресвітер і голова катехетичної школи – Климент, є першим з християнських авторів, вчення якого спрямовую есхатон в сторону

⁴⁶CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Liber Quis Dives Salvetur*, XLII: PG 9, 652A.

⁴⁷CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Stromatum*, lib. I, cap. XXVII: PG 8, 920A.

⁴⁸Див. Е. OSBORN, *Clement of Alexandria*, 211.

⁴⁹CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Paedagogi*, lib. I, cap. VII: PG 8, 317A.

⁵⁰Див. И. МЕСНДОРФ, *Введение в Святоотеческое Богословие*, 82.

⁵¹Пор. А. СИДОРОВ, *Святоотеческое наследие и церковные древности*, т. 3 *Александрия и Антиохия в истории церковной письменности и богословия*, Москва: Сибирская Благосзвонница 2013, 202.

духовного сприйняття. Цей дискурс християнської віри з елліністичною філософією та юдаїзмом, підхопить наступник Климента на посаді голови катехетичної школи – Оріген.

1.2 Оріген (бл. 185 – 253/54 рр.)

Одним з найвпливовіших богословів III ст., який продовжив працю Климента в освіті олександрійського населення, був Оріген. Він, як представник олександрійської ранньохристиянської думки, став одним з перших систематизаторів богословського вчення Церкви. Більшість його творів збереглися фрагментарно, або ж збережені вже в перекладах латиною.⁵²

Його можна справді вважати першим великим упорядником біблійного богослов'я.⁵³ Саме він вперше розрізняє, що у Святому Письмі істини закладені на двох рівнях: а) нижчому – буквальному, часовому; б) вищій – духовний, позачасовий;⁵⁴ Попри те, що автор надавав перевагу саме останньому рівню інтерпретації біблійного тексту, Оріген не нехтує філологічним та історичним аналізом текстів Святого Письма, що вказує на близькість його методів дослідження Святого Письма з традицією антиохійської екзегези.⁵⁵

Центральною тематикою в есхатології Орігена стає вчення про *апокатастазу*,⁵⁶ як можливість усього творіння з часом прийти до спасіння.⁵⁷ Проте він не залишає поза увагою і питання *парусії*.⁵⁸

1.2.1 Вчення про друге пришестя Христа.

У своїй творчості Оріген вбачає друге пришестя моливністю для грішників і для праведників споглядати Божу славу, велич та божественну красу.⁵⁹ Якщо у

⁵² Див. А. ФІРГОС, *Вступ до патристичної і візантійської філософії*, 73.

⁵³ Див. N. LANGE, *Origen and the Jews, Studies of Jewish-Christian relations in third century Palestine*, Cambridge: Cambridge University Press 1976, 106.

⁵⁴ Див. F. YOUNG, «Alexandrian and Antiochene Exegesis» // *A History of Biblical Interpretation*, vol. 1, *The Ancient Period*, A. Hauser (ред.), D. Watson (ред.), Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company 2003, 335.

⁵⁵ Див. И. ПОПОВ, *Конспект лекцій по патрології*, 180.

⁵⁶ Див. J. DANIELOU, *Origene, il Genio del Cristianesimo*, Roma: Archesofica di S. Palamidessi & C. 1991, 341. (374)

⁵⁷ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатологія св. Григорія Нисського*, 148.

⁵⁸ Див. J. KELLY, *Early Christian Doctrines*, 473.

⁵⁹ Див. B. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 48.

теперішній час Господь знаходиться на небі, то у майбутньому: «Він знову прийде на землю у тому вигляді в якому його бачили Мойсей і пророки».⁶⁰ Це наче *Духовна Субота*, коли християни споглядатимуть Христа в майбутньому віці.⁶¹ Час в есхатології Оригена, подібно до Климента, є циклічним.⁶² Одні віки змінюватимуть інші аж по той час коли все творіння не прийде до спасіння.

Час другого пришестя відомий лише Богу, і не відбудеться до остаточного подолання зла: «доки не покладу ворогів твоїх тобі підніжком (Пс 110:1)». Ориген тут висловлює припущення, що все творіння підпаде під один кінець. Тому час після смерті людини є часом очищення. тоді ж коли усі, хто коли-небудь з'явилися у цьому світі остаточно очистяться від гріх то тоді і відбудеться Його пришестя:

кінець або ж звершення світу настане тоді, коли кожний за гріхи свої по заслугі підвергнеться покаранням, при цьому цей час, коли кожний отримає по своїх заслуга, знає лише один Бог. Ми ж вважаємо лише, що милість Божа, через Ісуса Христа, прикличе все творіння до одного кінця, після підкорення усіх ворогів.⁶³

В творі *Про Початки*, Ориген зазначає, що на відміну від першого пришестя Христа в вигляді слуги, друге відбудеться у славі Отця, а досконалі християни зустрінуться з Господом: «досконалі будуть споглядати славу Божу лицем до лица, внаслідок відкриття таїн».⁶⁴ Христос прийде тілесно, а Його тіло буде таким як під час преображення, яким Він показався Петру, Якову і Йоану.⁶⁵ При цьому свідками цього вже будуть не лише Його учні але й усі народи, які Він, сівши на престолі, буде судити.⁶⁶

У *Коментарі на Перше послання до Солунян*, олександрійський богослов, стверджує, що подібно як у першому пришесті Христа, йому передував: «голос вопіючого в пустині (Мк 1:3)», так само і з другим пришестям всі почують голос від сурми архангелів.⁶⁷ Також Ориген стверджує, що у світ, на передодні

⁶⁰ORIGENIS, *In Isaiam hom. I, 5* : PG 13, 223B.

⁶¹Пор. D. Carson, *From Sabbath to Lord's Day*, 251.

⁶²Див. J. PELIKAN, *The Shape of the Death, Life Death and Immortality in early Fathers*, Westport: Greenwood Press, 1978, 51.

⁶³ORIGENIS, *De Principiis, lib. I, cap. VI*: PG 11, 165C.

⁶⁴Див. ORIGENIS, *De Principiis, lib. I, cap. IV*: PG 11, 188A.

⁶⁵Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 156.

⁶⁶Див. там само М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 156.

⁶⁷Див. ORIGENIS, *In epistolam I ad Thessalonicenses*: PG 14, 1301B.

другого пришествя, прийде пророк Ілля.⁶⁸ Пророк, який був взятий тілом на небо, на думку олександрійського богослова, найбільше підходить для того щоб підготувати всіх до другого славного пришествя.⁶⁹

На противагу першому пришествю Христа, яке було явне, друге пришествя матиме також і духовний вимір. В цьому Оріген повторює вчення Климента Олександрійського. Автор стверджує, що розуміти парусію буквально можуть лише діти та неповнолітні. Христос, який прийде, буде водночас видовищем для всіх людей і перед Його зором з'явиться усе творіння. Описані катаклізми, які повинні супроводжувати Його пришествя, вказують на потребу розуміти його в духовному сенсі. Це пришествя це початок повноти есхатологічного сповнення, яке висловлюється в тезі вже і ще ні.⁷⁰

Оріген не визначає точного моменту другого пришествя, він обмежується лише вказівкою на те, що знаки, які будуть супроводжувати парусію Христа, описані в Євангеліях. В перекладах творів Орігена здійснених Руфіном є уривок, згідно з яким олександрійський богослов критикує *мілленаризм* (лат. термін те саме, що грец. хіліазм, віра в тисячолітнє царство)⁷¹ стверджуючи, що вони живуть не за вірою церкви, а за буквою.⁷² На його думку ті, хто вірять, що в другому пришестві Христос наставить їх земними царями над іншими, не розуміють справжнього змісту Євангелія і хоч вірують в Христа, розуміють Святе Письмо – по-юдейське.⁷³ Він стверджує, що ці тексти Святого Письма варто розуміти не лише буквально, але й образно.⁷⁴

Відкидається можливість буквально трактувати часу приходу Христа,⁷⁵ він вважає, що у цей час припинять своє існування всі існуючі релігії: «всі культу народів будуть зруйновані, єдина християнська релігія буде процвітати».⁷⁶ Це

⁶⁸ Див. ORIGENIS, *Comment. in Matthaеum XIII*: PG 13, 572C.

⁶⁹ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 159.

⁷⁰ Див. P. TZAMALIKOS, Origen, *Philosophy of History and Eschatology*, ред. J. den Boeft та ін, Leiden: Brill 2007, 107

⁷¹ Див. E. MOORE, *Origen of Olexandria and st. Maximus the Confessor, an Analysis and Critical Evaluation of Their Eschatological Doctrines*. Докторська дисертація: St. Elias School of Orthodox Theology, Boca Ratom 2004, 8.

⁷² Див. J. KELLY, *Early Christian Doctrines*, 473.

⁷³ Див. W. FAIRWEATHER, *Origen and Greek Patristic Theology*, ред. O. Smeaton, New York: Charles Scribner's Sons 1901, 203.

⁷⁴ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 160.

⁷⁵ Див. там само М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 160.

⁷⁶ ORIGENIS, *De Principiis, lib. VIII, cap. LXVIII*: PG 11, 793C.

стосується всіх народів.⁷⁷ В своєму творі *Про Початки* він зазначає, що в кінці часів Христос повинен перемогти усіх ворогів, щоб кожен отримав відплату за вчинками своїми.⁷⁸ Кінець світу цього повинен прийти так швидко, що й думати про це не варто. Оріген стверджує, що ця мить настільки близько, оскільки вперше Христос прийшов вже в останні часи.⁷⁹

Розвиває тему другого пришестя у екзегетичній праці *Коментар на Євангелія від Матея*.⁸⁰ В цьому творі, олександрійський дедаскал вчення про друге пришестя Христа тлумачить як духовну зустріч, яка відбудеться у вічності. Коментуючи уривок: «Син Чоловічий має прийти в славі Отця свого з ангелами своїми й тоді віддасть кожному згідно з його ділами (Мт 16:23)», Оріген стверджує, що це пришестя буде протилежне першому пришестю, в якому Христос явився в образі слуги.⁸¹

Напередодні цього в світі постане велика кількість грішників, які повинні підтримають антихристиянські настрої. Все це спричинить прихід Антихриста.⁸² В світі існують багато носіїв антихриста, які в різний спосіб протистоять християнству. Всі вони разом творять одного єдиного противника Божого – Антихриста (Диявола). Він є водночас і символом і реально існуючим противником Христа.⁸³

В останні дні світ зазнає певних катаклізмів і воєн. Для частини людей це буде нагода покаятись за вчинені гріхи, а для інших це нагода вповні піддатись злим силам, які сприятимуть цим катаклізмам.⁸⁴ Голод, який передує парусії Господа, Оріген вважає духовним голодом за справжнім сенсом Писання.⁸⁵

⁷⁷ Див. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 157.

⁷⁸ Див. ORIGENIS, *De Principiis, lib I, cap. VI:PG 11, 69A*.

⁷⁹ Див. Ж. ГОФФ, *Рождение чистилища*, 88

⁸⁰ Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 48.

⁸¹ Див. P. MARTENS, *Origen and Scripture, The Contours of Exegetical Life*, New York: Oxford University Press 2012, 240.

⁸² Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 158.

⁸³ Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 49.

⁸⁴ ut exciteut gentem adversus gentem, et regnum regnum adversus regnum...et ab angelis Satanae, similiter et fames et pestilentiae tunc invalescent ab adversariis virtubos // ORIGENIS, *Commentarium in Matthaicum XIII: PG 13,885A*.

⁸⁵ Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 49.

Зустріч з Христом є перемогою над усім зломі. Парусія дає можливість споглядати Христа та стати причасником Божої Премудрості.⁸⁶ «Насичений цією їжею премудрості, ум буде досягати чистоти і досконалості, якими людина була сотворена спочатку і будуть відновлювати в собі образ і подобу Божу».⁸⁷ Пошесті і чума в алегоричному тлумаченні Орігена є наслідками ересі гностицизму. Переслідування праведників буде – брехливе вчення збочує християнську правду.⁸⁸

1.2.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих та Суд Божий

На думку Орігена, віра в воскресіння мертвих є спільним вченням усієї Церкви, чого не приховує ніхто з християн. Христове воскресіння також вказує на майбутній Суд: «Він був розп'ятий, воскрес і численні увірували в це воскресіння, яке сповіщає про майбутній Суд, на якому грішники отримають гідне покарання, а праведники – заслужену нагороду».⁸⁹

Тіла праведників та грішників після воскресіння будуть відрізнятися. Тіла перших випромінюватиме світло, відповідно до прожитого ними в чеснотах життя. Так і тіла грішників будуть позначені темрявою, яку вони самі собі за життя обрали:

Як святі через воскресіння отримають свої тіла, в яких вони свято і чисто жили в земній обителі в цьому житті світлими і прославленими, так, можливо, і всі нечестиві, які в цьому житті полюбили темряву помилок і ніч невідання, після воскресіння будуть зодягнені у темні і чорні тіла, щоб так темрява, яка володіла ними в цьому житті в майбутньому проявився і в зовнішній одежі тіла.⁹⁰

Відкидаючи звинувачення юдеїв, Оріген зазначає, що віра у воскресіння і Суд, були сповіщеними ще в давнину у Писанні проте юдеї відкинули це вчення: «Потім його юдей усе наше “про воскресіння мертвих, про Суд Божий, про прославу праведників і про вогонь, приготований нечестивим”».⁹¹

⁸⁶ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 161.

⁸⁷ Див. там само М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 161.

⁸⁸ Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 49.

⁸⁹ ORIGENIS, *Contra Celsum*, lib. I, VII: PG 11, 668B; рос. переклад: ОРИГЕН, *О началах. Против Цельса*, Санкт-Петербург: Библиополис 2008, 401.

⁹⁰ ORIGENIS, *De Principiis*, lib. II, cap. X: PG 11, 240AB.

⁹¹ ORIGENIS, *Contra Celsum*, lib. II, V: PG 11, 801D.

Підтвердження віри у воскресіння мертвих та Суд Божий Оріген віднаходить у Святому Письмі: «Роздуми нагадали нам про майбутній Суд, і відплату, і покарання грішників, відповідно до того, чим грозить Священне Писання і що містить церковне вчення». ⁹² Оріген вважає, що цей Суд відбуватиметься через навчання людини правдивого розуміння світу. Він проводить аналогію з навчальною аудиторією в якій перебуватимуть люди поки не приймуть повноти знання. ⁹³

Коментуючи уривок з Першого послання до Коринтян: «засурмить бо, і мертві нетлінними воскреснуть, і ми перемінимся (1 Кор 15:52)», Оріген стверджує, що апостол звіщає вчення про воскресіння мертвих і переміну усіх, хто залишиться до пришестя Христового, який буде царювати над живими і померлими: «З цих слів видно, що Христос помер, щоб володарювати над померлими, і згодом воскрес, щоб володарювати не лише над померлими але й над живими». ⁹⁴ Предвісником воскресіння буде сурма. Він також покликається на Перше послання до Солунян (1 Сол 4:13-15), яке підтверджує, що друге пришестя і воскресіння мертвих є цілісною подією.

Відновлення та воскресіння стосується тіла людини. Тілесна природа у воскресінні переображається у духовну природу:

нехай вони дадуть нам відповідь нам, що саме померло? Хіба ж не тіло? Тоді, для нього настане і воскресіння...то ми повинні перебувати не в інших тілах, а саме в наших. Якщо ж істино, що тіла воскреснуть, і при цьому воскресають духовними то, безсумнівно, що вони воскресають з мертвих, як кажуть покинувши тлінність і відкидаючи смертність. ⁹⁵

Воскресіння з мертвих переобразить природу людини і її матеріальне тіло, стане тілом духовним (ефірним). Тіло людини має на собі відбиток матеріальної тлінної природи, яке не може успадкувати вічне життя: «Ось чому ми і стверджуємо, що у воскресінні мертвих, яке ми очікуємо, тіла зміняться у своїй якості». ⁹⁶

⁹²ORIGENIS, *De Principiis*, lib. II, cap. X: PG 11, 233C.

⁹³Див. P. MARTENS, *Origen and Scripture*, 238.

⁹⁴ORIGENIS, *Contra Celsum*, lib. II, LXV: PG 11, 900AB.

⁹⁵ORIGENIS, *De Principiis*, lib. II, cap. X: PG 11, 234AB.

⁹⁶ORIGENIS, *Contra Celsum*, lib. IV, LVII: PG 11, 1124A.

Оріген також послуговується біблійною мовою для того, щоб описати стан грішників після Божого Суду: «в час Суду для грішників приготований вічний вогонь і темрява кромішня, темниця і піч та інше цьому подібне».⁹⁷ Цей вічний вогонь має скінченний характер, який згодом приведе душі грішників до споглядання і відновлення єдності з Богом.⁹⁸

Підсумовуючи думку Орігена, другий славний прихід Христа не матиме на меті побудови земного тисячолітнього царства над усіма народами. Це духовна зустріч з Христом, яка призведе до воскресіння з мертвих і Суду над усім творінням.⁹⁹

Парусія, на думку Орігена, є появою Христа в його славі, перед усіма людьми, як добрими так і поганими. В світлі, яке випромінюватиме Христос, розкриються правдиві вчинки кожного.¹⁰⁰ Ісус не з'явиться в якомусь конкретному місці але буде пізнаним усіма й усюди. В Його світлі можна буде остаточно розпізнати усі лихі і добрі вчинки.¹⁰¹

Алегоричний метод який, використовує олександрійський богослов, знаходить свій відображення есхатологічному вченні олександрійського деда скала, зокрема у вченні про воскресіння мертвих у духовному тілі. Оріген більш систематично окреслює правди християнської надії, не намагаючись дискутувати з філософією, на противагу Клименту, однак впливу філософії його богослов'я все ж зазнає.¹⁰²

Його есхатологічні погляди згодом спричинять активний дискурс серед його прихильників та противників. Погляди Орігена згодом вплинуть на таких авторів як Петро Олександрійський, Дідим Сліпець, Діонісій Олександрійський, Евсевій Кесарійський, Василій Великий, Григорій Богослов та Григорій Нисський.¹⁰³

⁹⁷ ORIGENIS, *De Principiis*, lib. II, cap. X: PG 11, 233C.

⁹⁸ Див. Е. MOORE, *Origen of Olexandria and st. Maximus the Confessor, an Analysis and Critical Evluation of Their Eschatological Doctrines*, 66.

⁹⁹ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 162.

¹⁰⁰ Див. J. KELLY, *Early Christian Doctrines*, 473.

¹⁰¹ Див. там само J. KELLY, *Early Christian Doctrines*, 477.

¹⁰² Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 47.

¹⁰³ Пор. В. САВРЕЙ, *Александрійская школа в истории философско-богословской мысли*, 559-562.

1.3 Методій Олімпійський та полеміка щодо есхатології Орїгена (друга пол. III ст. – поч. IV ст.)

В IV-V ст. вчення орїгена стає широко дискутованим у богословському середовищі. Воно знаходить і прихильників і противників. На Соборі в 543 р., під час другої орїгенівської кризи його було відлучено, імператором Юстиніаном та Отцями Собору, від Церкви. Проте першими дискусію щодо його богословських поглядів розпочинають, якщо ще не за життя то одразу після смерті, богослови олександрійської традиції. Саме олександрійці були перші, хто критично осмислює його есхатологічні концепції.¹⁰⁴ В другій половині III ст. та на початку IV ст. критику поглядів Орїгена віднаходимо, у творчості: Методія Олімпійського (бл. 260-312 рр.), Петра Олександрійського (пом. бл. 311 р.), а також Євстатій Антіохійський (пом. бл. 337 р.).¹⁰⁵ Євстатій був першим з антіохійської богословської традиції, який піддає критиці вчення про воскресіння олександрійського дедаскала.

Найбільш цілісно розглядав есхатологічні погляди Орїгена – святий Методій Олімпійський. Попри критику, якій він піддав вчення олександрійського богослова, у його поглядах можна віднайти і спільні точки, які об'єднують його з представниками олександрійської богословської парадигми. Зокрема він подібно до Климента та Орїгена вважає смерть є благодіянням Божим, а не просто покаранням людини за скоєний гріх.¹⁰⁶ Смерть – це посередниця Божого плану спасіння людини.¹⁰⁷ Смерть є не лише наслідком гріха, а Божий план відновлення нетлінної природи людини.¹⁰⁸

1.3.1 Вчення про друге пришестя Христа

З збережених творів Методія простежується те, щовчення про друге пришестя Христа він розглядає принагідно, разом з вченням про воскресіння мертвих,

¹⁰⁴ Див. А. ФІРІГОС, *Вступ до патристичної і візантійської філософії*, 85.

¹⁰⁵ Див. J. KELLY, *Early Christian Doctrines*, 475.

¹⁰⁶ Див. J. PELIKAN, *The Shape of Death*, 78.

¹⁰⁷ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатологія Григорія Нисського*, 182.

¹⁰⁸ Див. J. KELLY, *Early Christian Doctrines*, 183.

якому священномученик присвятив окремих твір.¹⁰⁹ Коментуючи притчу про десять дівиць (Мт 25:1-13).¹¹⁰ для окреслення приходу Христа використовує термін парусія Христа (*паровсія тої Христої*). Пояснюючи цю притчу, автор зазначає, що час півночі, яка представлена на очікування є царством Антихриста. Запізнення, з яким приходять Наречений, є часом до парусії:

Це запізнення є часом до пришестя Христового; сон і дрімота дів – є відходом від життя; північ – царство антихриста, коли ангел-губитель пройде по наших помешканнях; а крик, який пролунає: “Ось молодий! Виходьте йому назустріч” (Мт 25:6) – голосз неба і звук сурми, це коли всі святі, по воскресінню, будуть захоплені на хмарах, відправляться на зустріч Господеві (1 Сол 4:16-17).¹¹¹

Сон і дрімота, в яку впадають діви, є нічим іншим як відхід від життя. «Та опівночі крик залунав: Ось молодий! Виходьте йому назустріч!» (Мт 25:6) – цей вигук знаменує, на думку священномученика Методія, сурми та спів святих, які звіщають про Нареченого та воскресіння мертвих.¹¹²

1.3.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих та тисячолітнє царство

Св. Методій практично основну частину свого твору *Бенкет Десяти Дів* присвячує опису загального воскресіння мертвих. Для нього характерний наголос на тому, що у воскресне духовна людина. Оскільки Оріген не відкидає вчення про воскресіння тіла але переводить його в духовну площину в цьому він зазнає критики від Методія.¹¹³

У воскресінні немає матерії, з якої складається тіло людини, оскільки ще за життя тілесна природа мінлива, вона втрачає кров, волосся та інші елементи, які вже не повернуться до неї. Тому тілесне воскресіння не матиме жодного сенсу. Ефірне тіло, яке на думку Орігена є суттю тілесного воскресіння, не потрібне: «так і тим, які мають успадкувати небесне царство, і будуть в різноманітних місцях, необхідно прийняти тіло духовне, зрештою не так, щоб вид попереднього тіла знищився, але щоб настала зміна його в більш славне».¹¹⁴

¹⁰⁹ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 203.

¹¹⁰ Див. METHODII EPISCOPI ET MARTYRIS, *Convivium decem virginum VI, cap. IV*: PG 18, 117C.

¹¹¹ METHODII EPISCOPI ET MARTYRIS, *Convivium decem virginum VI, cap. IV*: PG 18: 120A.

¹¹² Там само METHODII EPISCOPI ET MARTYRIS, *Convivium decem virginum VI, cap. IV*: PG 18, 120A.

¹¹³ Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 63.

¹¹⁴ METHODII EPISCOPI ET MARTYRIS, *Ex Libro De Resurrectione, cap. III*: PG 18, 268C.

Таким чином св. Методій Олімпійський, намагаючись заперечити вчення Орігена, і тим самим вносить в олександрійське богослів'я радикальне сприйняття духовного воскресіння мертвих.

Він також послідовно представляє хіліазм кінця III ст. послідовником якого були апологети та Іринеї Ліонський.¹¹⁵ Свої погляди на прихід тисячолітнього царства він висловлює коментуючи уривок з книги *Одкровення*: «А жінка втекла в пустелю, де має там місце, приготоване від Бога, щоб там кормили її тисячу двісті шістдесят днів (Од 12:6)». Він стверджує, що під жінкою слід розуміти всю Церкву, а народжена нею дитина це християни. Пустиня, куди вона втікає – це місце очищене від зла і тління в якому перебувають усі святі.¹¹⁶

Також св. Методій в алегоричний спосіб інтерпретує духовний зміст старозавітного свята Кучок, описане в в Пятикнижжі (Лев 27:37-43). Священномученик Методій припускає, що це свято є прообразом Царства Христа, яке повинне розпочатись у сьомому тисячолітті:

Як все це є нічим іншим, як подув і образні тіні, звідси воскресіння нашої впалої на землі (тілесної) шкіни, яку отримавши назад безсмертною в сьомому тисячолітті ми святкуватимемо велике свято істинних кучок в новому незмінному світі, і коли будуть зібрані земні плоди і люди вже не будуть народжувати і народжуватися, і коли Бог відпочине від справ Своїх.¹¹⁷

Методій також в алегоричний спосіб показує, що кучки, які юдеї приготувляли для цього свята, є прообразом майбутнього воскресіння, в новій «*переображеній землі*».¹¹⁸

Подібно як юдеї покинули Єгипетську землю, будучи ще в пустині, вони спорудили собі кучки, а лиш після цього ввійшли в обітовану землю. Так і християни відійшовши від життя спершу повинні воскреснути, і тоді з Христом святкувати тисячолітній відпочинок – «правдиву Суботу»¹¹⁹. Лиш після цього можливо ввійти на небо, змінивши наш тілесний вид і уподібнимось до

¹¹⁵ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 203.

¹¹⁶ Див. МЕТОДИЙ EPISCOPI ET MARTYRIS, *Convivium decem virginum*, VIII, cap. VII-IX: PG 18.

¹¹⁷ МЕТОДИЙ EPISCOPI ET MARTYRIS, *Convivium decem virginum*, IX cap. I: PG 18, 177A.

¹¹⁸ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 205.

¹¹⁹ МЕТОДИЙ EPISCOPI ET MARTYRIS, *Convivium decem virginum*, IX cap. I: PG 18, 177A.

ангелів: «моя шкіня не залишиться тією самою, але після тисячоліття зміниться із виду людського і тлінного до ангельської величі і краси». ¹²⁰ В цій зміні до ангельського стану Методій теж наслідує Климента та Орігена.

Після воскресіння та тисячолітньої Суботи відбудеться переображення тіл в ангельські, людина ввійде в небо і поступово піднімаючись до Бога, який живе над небесами: «по закінченню свята воскресіння, ми, діви, перейдемо до більшого і кращого, зійдемо в сам “дім Божий”, який знаходиться вище небес». ¹²¹

Методій Олімпійський використовує певний синтез алегоричного і типологічного богослов'я. З однієї сторони подібно до Орігена вбачає можливість вірних до переображення до ангельської природи і Божественну педагогіку «(*scenopagiae*)» ¹²², яка після воскресіння буде часом царювання Христа. А з іншої сторони, відкидає думку про можливість універсального спасіння ¹²³ і подібно до апологетів, стверджує той факт, що після парусії християни, в царстві тисячолітньої суботи готуватимуться до того, щоб оселитися вище небес, в домі Божому. ¹²⁴

1.4 Атанасій Олександрійський (298/9-373 рр.)

Святий Атанасій Архієпископ Олександрійський є однією з найпомітніших постатей в богослов'ї IV століття. ¹²⁵ Ще як диякон, при єпископі Олександрі, приймає участь в Першому Вселенському Соборі в Нікеї 325 р. ¹²⁶ Будучи обраним єпископом в 328 р. на кафедру Олександра, наступних 45 років немало пережив, щоб таки остаточно побороти аріанське вчення. ¹²⁷ У його особі спільнота християн в Олександрії отримала не лише чудового керівника але й

¹²⁰ Там само METHODII EPISCOPI ET MARTYRIS, *Convivium decem virgin, IX, cap. I*: PG 18, 177B.

¹²¹ Там само METHODII EPISCOPI ET MARTYRIS, *Convivium decem virgin, IX, cap. V*: PG 18, 189A.

¹²² Див. там само METHODII EPISCOPI ET MARTYRIS, *Convivium decem virgin, IX, cap. I*: PG 18, 177A.

¹²³ Див. Т. ШПІДЛІК, *Мараната, Життя по смерті*, Київ: ДУХ І ЛІТЕРА 2007, 54.

¹²⁴ Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 62.

¹²⁵ Див. D. GWYNN, *The Eusebians, The Polemic of Athanasius of Alexandria and the Construction of the Arian Controversy*, Oxford: Oxford University Press, 2007, 10.

¹²⁶ Див. Т. BARNES, *Athanasius and Constantius, Theology and Politics in the Constantinian Empire*, London: Harvard University Press 2001, 14.

¹²⁷ Див. С. KANNENGIESSER, *Handbook of Patristic Exegesis, The Bible in Ancient Christianity, vol. 2*, Leiden, Boston: Brill 2004, 709.

талановитого богослова, основним завданням якого було захистити Нікейське віровизнання єдиносущності Сина з Богом Отцем.

Праці Атанасія характеризуються особливою близькістю з текстами Святого Письма. У більшості з них ведеться антиаріанська полеміка.¹²⁸ Святе Письмо, на думку олександрійського богослова, зображає велике таїнство волоченого Слова, яке повинне тлумачитись у єдності з церковним вченням. Святитель не ставить перед собою завдання зробити розрізнення між алегоричний способом інтерпретації Писання чи його буквальним історичним змістом.¹²⁹ Для нього Писання є об'явленим джерелом, змістом якого є пізнати життя Церкви. Він у своїх есхатологічних міркуваннях завжди шукатиме аргументи у Святому Письмі.¹³⁰

1.4.1 Вчення про друге пришестя Христа

В своєму догматичному творі *Слово про Воплочення Слова*, Атанасій описує друге пришестя як Божественний прихід Слова, який приходить в славі для того, щоб привести творіння до воскресіння і нетління:

З цих Писань дізнаєшся і про друге Христове славне і воістину Божественне, Його до нас другу появу, коли Христос прийде вже не в применшенні але в славі Своїй, не в покорі але в властивій Йому величності, прийде не зазнати страждань але, щоб віддати всім плід хреста Свого, тобто воскресіння і нетління.¹³¹

Єпископ Олександрійський, ведучи полеміку з аріанами навчає, що час другого пришестя є невідомим. Покликаючись на Євангеліє від Матея, Атанасій, пригадує про бажання учнів знати час і ознаки Приходу Христа (Мт 24:3).

Вдруге Син Чоловічий прийде на хмарах небесних і у славі Отця. Завданням Святого Письма є підготувати всіх вірних до цієї зустрічі і зберегти

¹²⁸ Див. А. ФІРГОС, *Вступ до Історії Патристичної та Візантійської Філософії*, 92.

¹²⁹ Див. Т. WEINANDY, *Athanasius: Theological Introduction*, Aldershot: Ashgate Publishing Limited 2007, 134.

¹³⁰ Також, як зазначає Чарльз Кенангієссер, не знаходимо в творчості Атаназія терміну *αλληγορία*, яке так широко використовувалося в олександрійській традиції // Там само пор. С. KANNENGIESSER, *Handbook of Patristic Exegesis*, 711.

¹³¹ ATHANASIUS, *Oratio De Incarnatione Verbi*, 56: PG 25, 196A; укр. переклад: Святитель Афанасій Великий, *Творіння, Слово про втілення Бога Слова і про пришестя Його до нас у плоті, т. 1*, Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату 2012, 212-213.

їх у пильності, чуваючи над цією подією: «Бо так говорить сам Господь: “віднині побачите Сина Людського, Який сидить праворуч Сили, і гряде на небесних хмарах” (Мт 26:64) і у славі Отчій. Тому-то спасительне слово готує нас до цього дня і говорить: “будьте готові” (Мт 24:44)».¹³²

Святитель Олександрійський для означення другого пришествя використовує термін: *епіфанеян* (*ἐπιφάνειαν*, з давньогрец. божественне об'явлення), тим самим намагаючись підкреслити божественний характер Божого Сина, який приходить у славі свого Отця.

Архієпископ Олександрійський знаходить підтвердження цієї події також і в книзі Псалмів. В своїй екзегетичній праці *Пояснення на Псалми*, він тлумачить уривок «Ти вчиниш їх, неначе піч вогненну в час твого з'явлення, Господь вогнем проглине їх у своїм гніві (Пс 21:10)», як пересторогу перед другим славним пришествям: «покажеш, що частина їх буде в вогні. Так як вогонь приготували вони собі в день другого Твого пришествя, коли віддаш кожному за вчинками його».¹³³ Теж використовує термін *епіфанея* (*δευτέρα σὺν ἐπιφανεΐα*).

В цьому ж псалмі, Атанасій пояснює ціль другого пришествя, на яке молитовно очікує вся Церква: «Явно ж молимося, щоб настало після цього друге пришествя... Так як тоді всяка праведна душа, ведена в горні обітниці, буде звершувати духовне служіння».¹³⁴ В цьому ж уривку використовує термін парусія (*παρουσία*). Ці два терміни, які використовує Атанасій, покликані підкреслювати Божественність і царську велич другого Христовго пришествя.

Пришествя праведного Судді є очікуваною подією, про приближення якої звернена молитва праведників: «Моляться про пришествя Христове в останні часи, щоб не позбутися їм частки, дарованої Христом, життя».¹³⁵

Друге пришествя Христове, на противагу першому, відбудеться в славі. Ця слава виявить повноту Його Божества. Світло, яке випромінюватиме Боже

¹³² Там само ATHANASIUS, *Oratio De Incarnatione Verbi*, 56: PG 25, 196B.

¹³³ ATHANASII, *Expositio in Psalmorum*, XX, 10: PG 27, 129B; рос. переклад: СВЯТИТЕЛЬ АФАНАСИЙ ВЕЛИКИЙ, *Толкование на псалмы*, Москва: Благовест 2011, 74.

¹³⁴ Там само ATHANASII, *Expositio in Psalmorum*, XX, 10: PG 27, 132A.

¹³⁵ Там само ATHANASII, *Expositio in Psalmorum*, XLIII, 24: PG 27, 208A.

Слова у своїй парусії є вогнем, який опалятиме грішників. Ціллю пришестя є лб'явлення гріха цього світу.:

В другому Свому пришестю прийде не приховано, як це було вперше, і, об'явиться, і, як Сам він каже, подібно блискавці, яка пройде від сходу і до заходу (Мт 24:27). А з'явившись не мовчатиме, але об'явить гріх світу. Якщо Бог прийде, а Христос і є Бог, то, звісно, сказане явиться, вказуватиме на плоть.¹³⁶

Таким є погляди святителя Олександрійського, щодо другого пришестя Христа. Варто теж зауважити, що найбільше тема другого пришестя охоплює не догматичні твори автора, в яких він лише фрагментарно розглядає це питання. Його екзегетична творчість більш систематично описує парусію, зокрема це одна з провідних есхатологічних тем у його праці *Поясненні на Псалми*.

1.4.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих та Суд Божий

Святий Атанасій є в числі перших грецьких Отців Церкви в творчості якого, вирізняється уявлення про друге пришестя Христа як початок Страшного Суду.¹³⁷ На думку святителя Олександрійського, кожен з людей, відповідно до свого життя, дасть звіт перед Богом в день Суду: «тому, що кожен з нас, в день Суду, дасть звіт за все, що вчинив був тут».¹³⁸

Пізнання Божого Слова передбачає також і святе життя, лише в такий спосіб стає можливо розумом пізнати ті істини, які передає Писання і зрештою, уникнути страждань в Судний день: «і, нарешті, ніби з'єднавшись із ними, уникнути гріховних небезпек і вогню за гріхи в день Суду, сприймати ж блага призначені святим у Небесному Царстві».¹³⁹ Ціль Суду Божого є зростання людини в своїх моральних чеснотах, щоб людина ще за життя на землі змогла приготуватись і згодом стати перед обличчям Господа.¹⁴⁰ Ця думка присутня також у Климентя Олександрійського.

¹³⁶ Там само ATHANASII, *Expositio in Psalmorum*, XLIX, 2: PG 27, 229D.

¹³⁷ Див. J. KELLY, *Early Christian Doctrines*, 480.

¹³⁸ Див. ATHANASII, *Apologia Contra Arianos*, 35: PG 25, 307C.

¹³⁹ ATHANASII, *Oratio De Incarnatione Verbi*, 56: PG 25, 196B.

¹⁴⁰ Див. A. KHALED, *Athanasius, The Coherence of his Thought*, London, New York: Routledge 2005, 179.

Святий Атанасій теж пригадує, що запорукою воскресіння всіх є воскресіння Христове. Він своїм воскресінням яке дає людській природі нетління і звільняє її від відповідальності за прадавній злочин.¹⁴¹ Воскресінню повинна передувати смерть, так як без смерті не було б і воскресіння: «воскресінню ж повинна передувати смерть; тому що без попередньої смерті не було б і воскресіння»¹⁴²

В своїй праці *Друге слово проти Аріан* він ще раз зазначає, що воскресіння відбувається за посередництвом Христа і для Христа.¹⁴³ Христос своїм воскресінням перемагає владу смерті і дарує нетління, учасником якої стає у загальному воскресінні весь людський рід.¹⁴⁴

Господь під час другого свого славного пришестя засяде на престолі для того, щоб чинити Суд над усім творінням: «Бог засяде на своїм святім престолі, Вказує на майбутнє Його пришестя в якому він засяде судити вселенну».¹⁴⁵

В *Другому слові проти Аріан* автор зазначає яким буде посмертний Суд над тими, хто піддався аріанському вченню:

Земна розкіш не залишиться разом з ними після їх смерті; і коли, цього Господа, від якого відреклись вони, побачать сидячим на престолі Отця Його і Суддею живих і мертвих, тоді не зможуть прикликати собі на допомогу кого-небудь з своїх захисників, тому що побачать їх засудженими і розкаяними в своїх неправдах і своєму безчесті.¹⁴⁶

В Поясненні Псалмів, святий Олександрійський, коментуючи уривок: «Не так безбожники. Вони - немов полова, що вітер розвіває. Тому безбожники на суді не остояться, ні грішники на праведників зборах. (Пс 1:4-5)», стверджує, що попри те, що грішники воскреснуть, – їх воскресіння є для вічного покарання: «Під вітром розуміємо грізну Божу звістку: “Ідіть від мене геть, прокляті, в вогонь вічний” (Мт 25:41). Почувши це голос не встоять, але впадуть, тому що не утвердженні в Христі, Який є опорою і основою всіх вірних. Бо сказано: “на Суд”, а не на допит».¹⁴⁷

¹⁴¹ Див. ATHANASII, *Oratio De Incarnatione Verbi*, 20: PG 25, 132A.

¹⁴² ATHANASII, *Oratio De Incarnatione Verbi*, 23: PG 25, 136C.

¹⁴³ ATHANASII, *Oratio II Contra Arianos*, 61: PG 26, 277C.

¹⁴⁴ Див. И. МЕСНДОРФ, *Введение в Святоотеческое Богословие*, 128.

¹⁴⁵ ATHANASII, *Expositio in Psalmorum*, XLVI, 8: PG 27, 217D.

¹⁴⁶ Там само ATHANASII, *Oratio II Contra Arianos*, 43: PG 26, 240BC.

¹⁴⁷ ATHANASII, *Expositio in Psalmorum*, I, 5: PG 27, 64A.

Атанасій розповідаючи про парусію Христа також наводить тексти Святого Письма стверджуючи, що Христос прийде для того, щоб цього разу самому стати Суддею всіх, відповідно до того як кожен провів своє життя – в добрі, чи в злі: «І вже не Його будуть судити та сам судитиме усіх, ”що кожен, робив, живучи у тілі, добре або лихе” (2 Кор 5:10), у те Своє пришествя, у яке добрим приготовано Царство Небесне, а тим, що чинили зле вогонь вічний і безпросвітня темрява».¹⁴⁸

Есхатологічне вчення святого Атанасія Великого сповнене очікування другого приходу Христового. Його пришествя є Божественним об’явленням і приходом Царя усіх, в якому він приходить тілесно. Для грішників ця подія стане вічним засудженням, а для праведників – вічною нагородою.

Богослов’я святителя олександрійського завжди кероване Писанням, в інтерпретації якого він дещо відходить від алегоричної традиції попередніх олександрійських авторів. Зокрема вважаючи, що у другому пришестві Христос з’явиться не лише Божественно, але й із своїм тілом, цю думку також поділяв Оріген. Вплив богословських поглядів святого Атанасія згодом буде осмислена Григорієм Назіанзином, Василієм Великим та Йоаном Золотоустим.¹⁴⁹

1.5 Кирил Олександрійський (пом. бл. 444 р.)

Кирил Архієпископ Олександрійський є найбільш плідним представником олександрійської богословської традиції початку V ст. і один з найпомітніших учасників Третього Вселенського Собору в Ефесі (431 р.), відомий, як головний критик христологічного вчення Несторія.¹⁵⁰

Есхатологічні концепції святого Кирила, формуються під впливом сотеріологічних поглядів Атанасія Великого, та єгипетського монашества.¹⁵¹ Святитель Олександрійський намагаючись підкреслити єдиносущність Сина

¹⁴⁸ ATHANASII, *Oratio De Incarnatione Verbi*, 56: PG 25, 196A.

¹⁴⁹ Див. D. GWYNN, *Athanasius of Alexandria, Bishop, Theologian, Ascetic, Father*, Oxford: Oxford University Press 2012, 161.

¹⁵⁰ Див. J.O’KEEFE, «Incorruption, Anti-Origenism and Incarnation: Eschatology in the Thought of Cyril of Alexandria» // *A Theology of st. Cyril of Alexandria, A Critical Appreciation*, ред. T. Weinandy, D. Keating, London, New York: T&T Clark 2003, 189.

¹⁵¹ Див. B. DALEY, *Hope of the Early Church*, 10.

Божого з Отцем, формуватиме віру в останні речі, як остаточне об'явлення, Слова Божого у славі перед усім створінням. Кирил Олександрійський був один з найбільших поборників ерисі несторіанства. Представники Антіохійської богословської традиції часто закидатимуть в сторону Атанасія звинувачення в ерисі аполінаризму.¹⁵² Христологія святого Кирила ставить акцент на Божественній природі Христа, і ці погляди впливають також і на ставлення святителя до вчення про воскресіння мертвих.

1.5.1 Вчення про друге пришестя Христа та загальне воскресіння мертвих

Святитель Олександрійський навчає, що друге пришестя Христа повинне відбутися для того, щоб воскресити усіх померлих, які повинні постати перед Божим Судом. Воно відбудеться у супроводі ангелів та у славі Отця:

Але воскресіння не відбудеться допоки, знову не з'явиться нам Христос у славі Отця і в супроводі ангелів. Так і премудрий Павло говорить: «Бо сам Господь на даний знак, на голос архангела та при сурмі Божій, зійде з неба (1 Сол 4:16), засурмить бо, і мертві нетлінними воскреснуть (1 Кор 15:52), тому поки ще не зійшов з неба Суддя усіх, то не відбулось ще воскресіння з мертвих».¹⁵³

Друге пришестя Христа відбудеться в кінці віків, початком чого буде Його славна парусія. Він приходить, щоб воскресити усіх померлих. У воскресінні відбудеться очищення людської природи і повернення стану нетління:

Через святе хрещення стали із далеких, близькими спільникам стада святих, співгромадянами і співучасниками надії, в час приходу Христа, який буде наче ввечері, перед самим кінцем цього віку.¹⁵⁴

Парусія дарує співучасть у надії. Предвісником другого пришестя Христового буде прихід антихриста. Він видаватиме себе за божество і вимагатиме до себе поклоніння. Попри те, що антихрист не буде юдеєм, вони оберуть його своїм царем. Він прийде в своє ім'я, на протипагу Христу, який

¹⁵² S. McKinion, *Words, Imagery and the Mystery of Christ, A Reconstruction of Cyril, of Alexandria's Theology*, Leiden: Brill 2000, 85

¹⁵³ CYRILLI ALEXANDRINI, *Fragmenta Dogmatica*, VI: PG 76, 1441B; рос. переклад: Ф. Юлаєв, «Святитель Кирилл Олександрійський, Раз'яснення Догматов» // *Богословський вестник, Памятники Християнської Писемности*, № 20-21, Отдел 2, Москва: Издатилство МДА 2016, 314.

¹⁵⁴ CYRILLI ALEXANDRINI, *Glapherorum in Deutonomium, Liber I*: PG 69, 661C; рос. переклад: *Творения Святителя Кирилла Александрійского, кн. 2, Глафурия или искусные объяснение избранных мест Пятикнижия Моисея*, ред. А. Сидоров, Москва: Паломник 2001, 418.

приходить в ім'я Отця: «Але юдеї ніколи б не стали поклонятись йому і не прийняли б Його, якщо б виконували закон, оскільки він ясно звістив, що Христос прийде з роду Ізраїля. Вони ж і це відкинувши приймуть чоловіка чужого».¹⁵⁵

Другому пришестю Христа передуватиме звук труби, яка, на думку святителя Олександрійського, означатиме зібрання перед Господом усіх людей, для того щоб розпочати Суд: «Труба уподібнює благовість проповіді Христової і блаженний Ісаїя, говорить про час Його пришестя наступне: “того дня засурмлять у сурму велику”» (Іс 23:13).¹⁵⁶

Одразу ж після другого пришестя, воскреснуть усі померлі, щоб одягнутися в нетління. Через нетління людська природа осягає безпристрасність: «разом з тлінням ми відкинемо, пристрасті, які походять від нього, а до них відносяться всі тілесні бажання, і ми перейдемо нарешті до святого духовного життя...відповідно тоді, ми станемо кращими самих себе, скинувши з себе тілесне і оволодівши тілом духовним».¹⁵⁷ Кирил приймає думку Климента та Орігена, що у воскресінні постане замість тілесної природи, людина оволодіє тілом духовним.

Кирил висловлює припущення, що тіло і плоть за своєю сутністю є тварними і тлінними оскільки вони створенні Богом з матерії, яка в свою чергу створена з нічого. Лише душа людини несе в собі ознаку нетлінності. Тому у воскресіння постає переображене духовне тіло.¹⁵⁸

Підтвердження віри у воскресіння мертвих Кирил знаходить, як в Старому Завіті так і в Новому. Зокрема покликається на тексти пророка Ісаї, Єзекиїла, а також апостола Павла: «Але в останні часи віку цього, Бог і Отець, силою животворящого Духа у Христі, підніме всіх померлих. А те, що ще не було воскресіння, то воно обов'язково буде, запевняє апостол Павло».¹⁵⁹ Святий Кирило вважає, що у воскресінні візьме участь уся Трійця, бо воскрешає Отець,

¹⁵⁵ CYRILLI ALEXANDRINI, *De Adoratione et Cultu in Spiritu et Veritate, lib, II*: PG 68, 243C.

¹⁵⁶ CYRILLI ALEXANDRINI, *Glapherorum in Exodum, lib.III*: PG 69, 513D.

¹⁵⁷ CYRILLI ALEXANDRINI, *Fragmenta Dogmatica, V*: PG 76, 1431AB.

¹⁵⁸ ДИВ. W. BURGHARDT, *The Image of God in Man*, ред. J. Quasten, Woodstock: Woodstock Collage Press 1957.

¹⁵⁹ CYRILLI ALEXANDRINI, *Fragmenta Dogmatica, VI*: PG 76, 1442DC.

Святим Духом у Христі. Також святитель зазначає, що повинні воскреснути усі померлі, а це відбудеться в кінці цього віку.

1.5.2 Вчення про Суд Божий

Покликаючись на Святе Письмо, Кирил Олександрійський стверджує, що Божий Суд відбудеться одразу після воскресіння з мертвих: «Божественне Писання всюди говорить, що Суд відбудеться після воскресіння мертвих».¹⁶⁰

Святий Кирил вказує, що Праведний Божий Суд покликаний показати славу Божого Сина. Грішників очікуватиме темрява кромішня, гіркі сльози, які вони обрали своєю легковажністю:

І через це знову ми повинні зрозуміти, що плакати і ридати потрібно тим, які впадають в легковажність і наважуються зневажати Його Божественну славу; тому що під час диму невільно течуть сльози. А що богоненависні і беззаконні сходять в темряву кромішню, як можемо в цьому сумніватися? Бо там буде, сказано, плач і скрегіт зубів. Таким чином, що гіркі сльози будуть проливати за своє лінивство, про яке мова, на це ж вказує дим.¹⁶¹

В уривках твору *Коментар на Євангеліє від Матея*, який не зберігся в повному обсязі, святитель Олександрійський, стверджує, що Христос навмисне приховав від своїх учнів час другого пришестя та Суду Божого, бажаючи тримати апостолів в постійній пильності і очікуванні цієї події. Про час не знають ні ангели, що на небі, ні святі.¹⁶²

Суддею усіх буде Христос, який віддасть кожному за його вчинками: «що ті, які володіють на землі багатствами, знали, що якщо вони не захочуть бути благими, щедрими і відкритими для інших, і не візьмуть на себе турботу за бідних, то вони будуть віддані на жахливе і неминуче покарання».¹⁶³

Окрім Христа Суд чинитиме також і Святий Дух. Підтвердженням цього Святий Кирил, віднаходить у Святому Письмі кажучи, що лише два ангели прийшли судити Содом, хоча Аврааму явилось три ангели. «Отець бо не судить

¹⁶⁰ Там само CYRILLI ALEXANDRINI, *Fragmenta Dogmatica*, VI: PG 76, 1441C.

¹⁶¹ CYRILLI ALEXANDRINI, *Glapherorum in Exodum*, lib.III: PG 69, 516A.

¹⁶² Див. CYRILLI ALEXANDRINI, *Commentarii in Mattheaum*, XXIV, 36: PG 72, 441C.

¹⁶³ CYRILLI ALEXANDRINI, *Fragmenta Dogmatica*, VI: PG 76, 1442B.

нікого, а Синові дав він суд увесь (Йо 5:22) ». Тому Суддею буде Христос, який чинитиме свій Суд над усіма у Святому Дусі.¹⁶⁴

Такими є погляди Святителя Кирила Олександрійського щодо питання другого пришествя Христового, яке подібно до Климента та Орігена, матиме духовний характер. Метою другого пришествя є праведний Суд Божий, який здійснить Отець через Святого Духа у Христі. Кирил відкидає подібно до Methodія та Атанасія можливість універсального спасіння. Воскресіння, в якому людська природа отримає нетління, змінить тілесну природу людини і переобразить її у тіло духовне, в чому він залишається в єдності з поглядами Орігена.

Олександрійська богословська традиція першою переносить питання християнської надії в духовну площину. Початком цього було відкинення ідеї хіліазму Климентом Олександрійським, усі наступні автори, за винятком Methodія Олімпійського, вже не повертатимуться до віри у тисячолітнє Царство. Автори цієї традиції також єднаються в методі, який вони застосовують до тлумачення Писання. Проте слід зазначити, що алегорія отців Олександрійської традиції ніколи вповні не відкидала історичного розуміння Біблії.

Алегоричний метод допомагає переосмислити певні уривки Святого Письма відповідно до вчення Церкви. В традиції Олександрійського богослов'я догматика розвивалась завжди в контексті полеміки еллінізмом або юдаїзмом чи різноманітними єрессями, які неодмінно вплинули на вчення отців цієї традиції.

Друге Пришествя є величним об'явленням Бога Слова, який своїм світлом очищатиме від усякого зла наче вогнем. Якщо в творчості Климента і Орігена це друге пришествя, ще не є систематично опрацьоване, то в пізніших авторів Methodія, Атанасія та Кирила ми знаходимо цю тему вже опрацьованою і чітко окресленою.

Лише Атанасій Олександрійський, у доктрині про воскресіння мертвих приймає ідею повного тілесного воскресіння. Климент, Оріген та Кирил

---

¹⁶⁴Див. CYRILLI ALEXANDRINI, *De Adoratione et Cultu in Spiritu et Veritate*, lib. I: PG 68, 173D.

Олександрійський вважають, що у воскресінні тілесна природа приймає нетління і отримує духовне тіло. Св. Методій на противагу Атанасію вже повністю відкидає потребу тілесного воскресіння, вважаючи, що воскресає лише духовна природа людини.

В питанні Божого Суду, для Климента і Орігена притаманно асоціювати його з процесом очищення від гріхів. Суд для цих авторів є вогнем, через який душа людини стає здатна споглядати Бога. Синонімом Суду в Орігена є аудиторія, у якій відбувається навчання душі до повноти знання про світ і Бога, яке дасть їй нагоду увійти в Царство Небесне. Починаючи від Атанасія Великого при описі парусії, все більший акцент надаватиметься питанню Суду Божого.

Методій, Атанасій і Кирил відкидають ідею універсальної апокатастази, запропоновану Орігеном. Ці автори стверджують, що Правдивий Суддя Христос праведникам дарує вічне блаженство в Царстві Свого Отця, а грішників очікуватиме геєнна огненна та темрява кромішня. Ці ідеї, зародженні в олександрійському середовищі, згодом будуть переосмисленими отцями каппадокійцями і остаточно окреслені в рамках вчення цілої Церкви.

РОЗДІЛ II

ДРУГЕ ПРИШЕСТЯ В КАППАДОКІЙСЬКІЙ БОГОСЛОВСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Отці каппадокійської богословської течії чи не найбільше спричинились до остаточного формування ортодоксійної догматики, тим самим оборонивши декрети I-го Вселенського Собору в Нікеї 325 р., а також заклали доктринальне підґрунтя для проведення II Вселенського Собору у Константинополі, учасниками якого були двоє з них. Есхатологічні питання підняті богословами I-III ст. теж не залишили поза увагою і Каппадокії, зокрема і питання Другого Пришестя. Що правда ставлення Римської імперії в IV ст., до християнства докорінно змінюється. Церква, яка з Медіоланським Едиктом 313 р. стає офіційно визнаною імперією, помалу починає втрачати відчуття близькості другого пришестя Христового, яке в катакомбній Церкві було таким промовистим.¹⁶⁵

Три визначні постаті для Церкви, вплив, яких помітний практично у всіх ділянках богослов'я, походили з східної римської провінції Каппадокія. Василій Великий, Григорій Назіанзин та Григорій Нисський переосмислюють спадщину олександрійської богословської традиції. В есхатології цих авторів можна віднайти багато спільних поглядів з Атанасієм Олександрійським, творча діяльність якого також припадала на IV століття. Зокрема ці церковні мужі продовжують подібно до олександрійських богословів все більше асоціювати Друге Пришестя з Судним Днем, при цьому акцентуючи свою увагу саме на останньому.¹⁶⁶ Зрештою духовна спадщина цієї богословської традиції стала надбанням цілої Церкви і заклала підґрунтя ортодоксійної східно-християнської есхатології для майбутніх поколінь богословів і церковних діячів.

---

¹⁶⁵ Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 76.

¹⁶⁶ Див. J.N.D. KELLY, *Early Christian Doctrines*, 480.

2.1. Василій Великий (330-379 рр.)

Архієпископ Кессарії Каппадокійської Василій Великий, в своїй ранній творчості, виражає християнську надію в духовному значенні, багато в чому наслідуючи Оригена, хоча на пізнішому етапі своєї творчості стає більш критичним до орігенізму.¹⁶⁷ Також деякі дослідники творчості каппадокійського отця відзначають помітний вплив на погляди Василя таких авторів як: Атанасій Великий, Євсевій Кесарійський. Зокрема певні ідеї олександрійського архієпископа він повторює в своїх *Гоміліях на Псалми*. Його екзегеза книги псалмів також вказує на вплив Євсевія Кесарійського, зокрема, в його морально-етичних поглядах.¹⁶⁸ Святитель Василій розважаючи над есхатологічними питаннями, не ставить собі на меті окреслити доктрину християнської надії, а лише фрагментарно окреслює есхатологічні концепції.¹⁶⁹

Тема другого пришестя і Суду доволі часто згадується у творчості Василя в контексті його аскетичних творів, яку він здебільшого адресував монашим спільнотам. В них архієпископ Василій наголошує на потребі завжди пам'ятати про грядущий Божий Суд.¹⁷⁰

Ідеї, Василя наповнені оригінальністю хоч і були більш стислими і виваженими ніж у інших каппадокійських отців.¹⁷¹ До прикладу святитель пише про смерть як про благодіяння, яке допускає Бог щоб не існував вічно наш недуг.¹⁷² Потойбічне життя для Василя є часом в якому людська душа отримує винагороду за праведність і муки за гріхи.¹⁷³ Він чітко стверджує, що немає можливості для грішників повернути собі можливість спасіння після остаточного Суду.¹⁷⁴

¹⁶⁷ Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 81.

¹⁶⁸ Див. С. KANNENGISSER, *Handbook of Patristic Exegesis, The Bible in Ancient Christianity, vol.2*, Leiden, Boston: Brill, 2004, 741.

¹⁶⁹ М. BAGHOS, «St. Basil's Eschatology Vision: Aspects of the Recapitulation of History and the 'Eight Day'» // *Phronema journal of St. Andrews Greek Orthodox Theological College*, vol. XXV (2010), 87.

¹⁷⁰ Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 81.

¹⁷¹ Див. там само В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 81.

¹⁷² BASILII MAGNI ARCHIEPISCOPI CAESARIENSIS, *Homilia quod Deus non est Auctor Malorum*, 7: PG 31, 345A.

¹⁷³ BASILII MAGNI, *Regulae Fusius Tractatae*, 1: PG 31, 892A.

¹⁷⁴ Див. там само В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 81.

2.1.1 Вчення про друге пришестя Христа

Коли настане майбутній вік і світ припинить існування, тоді, доля кожної людини, стане частиною загальної долі людського роду. Це, на думку Василія, є "*Восьмий День*". Цей восьмий день є вічним і незмінним, позачасовим, його також можна назвати віком, що вказуватиме на те саме: «не першим, а єдиним днем, що вже в самій назві має спільність з віком, оскільки володіє ознакою одності і немає спільності з нічим».¹⁷⁵

Будучи відмінним від всього, що ми знаємо про час Василій стверджує, що на цей день є поза звичним тижневим виміром часу:

Восьмим днем називають той час суду, коли грішник буде покараний всемеро, а що зробив тяжкий злочин – сімдесят разів всемеро. Праведнику віддасться всемеро, а більш праведному – сімдесят разів всемеро. Нині по людинолюбстві Божому ми осягаємо майбутнє блага, тоді ж, під час Його пришестя, істина постане світлою і прозорою: вона покаже, хто чого вартий.¹⁷⁶

Майбутній вік, який Василій Великий називає восьмим днем, буде цілком відмінним від інших днів, настільки на скільки перший день творення світу відрізнявся від інших шести.¹⁷⁷ Образом цього восьмого дня, є день воскресіння Христа. Також це відображається в молитві Церкви, яка стоячи звернена на схід шукаючи і очікуючи втраченого раю в грядущому віці.¹⁷⁸

Він розпочнеться в момент появи Господа, який з'явиться з небес. Усі, хто очікуватимуть Суду в цей день, зможуть стати свідками появи Духа Святого, який теж прийме участь в другому пришесті і в Суді:

А уважний дослідник може знайти, що і в час очікуваної появи Господа з небес, Дух Святий буде не бездіяльним, як думають інші, але з'явиться разом і вдень об'явлення Господнього, в якому стане судити весь всесвіт, в правді Блаженний і єдиний Сильний.¹⁷⁹

Там само архієпископ Василій Кесарійський називає цей другий прихід «*відкриттям*» Сина Божого: «в день об'явлення Свого».¹⁸⁰ Термінами, якими тут послуговується каппадокійський богослов для означення другого приходу

¹⁷⁵ BASILII MAGNI, *Homilia II in Hexameron*, 8: PG 29, 49CD.

¹⁷⁶ Див. там само BASILII MAGNI, *Homilia II in Hexameron*, 8: PG 29, 52A.

¹⁷⁷ Див. М. BAGHOS, «St. Basil's Eschatology Vision», 85.

¹⁷⁸ Див. там само М. BAGHOS, «St. Basil's Eschatology Vision», 95.

¹⁷⁹ BASILII MAGNI, *Liber de Spiritu Sancto*, cap. XVI, 40: PG 32, 141A.

¹⁸⁰ Там само BASILII MAGNI, *Liber de Spiritu Sancto*, cap. XVI, 40: PG 32, 141A.

Сина Божого, є: *ἐπιφάνεια* (з давньогрец. об'явлення), а також *ἀποκαλύψεως* (з грец. одкровення). Василій Великий також використовує термін парусія *παρουσία*. Його друге пришестя буде тілесним, а також варто очікувати Його появу усюди, оскільки Господь з'явиться одночасно в цілому всесвіті: «Про те, що не треба сподіватися, що прихід Господа буде тілесний і в якомусь конкретному місці, а слід очікувати Його появи у славі Отця одразу на цілій землі».¹⁸¹ В цьому місці святий Василій покликається також на текст з *Євангелія від Луки*, стверджуючи, що ті, хто удостоїться отримати майбутній вік будуть уподібнені до ангелів і назвуться синами воскресіння, синами Божими: «Сини цього світу женяться і виходять заміж. Ті ж, що будуть достойні досягнути того віку й воскресіння з мертвих, не женяться і не виходять заміж; бо й вмерти вже не можуть, тому що, до ангелів подібні, вони - сини Божі, будучи синами воскресіння» (Лк 20:34-36).¹⁸² В цьому уривку йде мова про уподібнення, до ангелів в міру відсутності гріха, а не онтологічне уподібнення про, вчення про яке зустрічається в Орігена та Климента.

В одному з своїх листів, який він пише до монахині, яка зрекласть монашого обіту, наступне: «Напиши в думці своїй остаточний переворот в всьому житті, коли Син Божий прийде в славі своїй і в супроводі ангелів своїх...коли прийде судити живих і мертвих».¹⁸³ Христос тут зображений прославленим, і в супроводі ангелів, а ціллю його приходу є саме Суд над усіма творінням. Разом з пришестям природа і все у світі зупинить свій рух: «В цей день замерзнуть моря, зупиниться творіння, природа завмре. Всяке звернення до слів не має сенсу перед обличчям того Хто приходить з неба».¹⁸⁴

Вдруге Христос приходить судити живих і мертвих, і дати кожному по заслугах його, тому потрібно бути повсякчасно готовим, всією людською природою до Його пришестя. Про це він нагадує в листі до дівиці: «додамо до цього і те, що огородивши тебе молитвами для того щоб: “уся ваша істота - дух

¹⁸¹ BASILII MAGNI, *Moralia regula LXVIII, cap. I*: PG 31, 808A; укр. переклад: ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, *Морально-аскетичні твори* (Джерела християнського сходу 16), пер. з давньогрецьк. Л. Звонської, Львів: Свічадо 2006, 101.

¹⁸² Там само BASILII MAGNI, *Moralia regula LXVIII, cap. I*: PG 31, 808A.

¹⁸³ BASILII MAGNI, *Epistolarum Classis I, epistolae XLVI*: PG 32, 377C.

¹⁸⁴ BASILII MAGNI, *Homilia II in Hexameron*, 8: PG 29, 52A.

і душа, і тіло - буде збережена без плями на прихід Господа нашого Ісуса Христа»» (1Сол 5:23).¹⁸⁵

Оскільки ціллю другого пришестя є Суд над усіма людьми, то є потреба всім померлим воскреснути. З'єднаючи дух, душу і тіло, людина в повноті своєї природи може постати перед Господом, під час Його славного другого пришестя.

2.1.2 Вчення про загальне воскресіння з мертвих

Тема воскресіння з мертвих в св. Василія Великого є доволі широко розкрита. На думку Кесарійського Архієпископа, якщо Христос приходить в друге для Суду над живими і мертвими то очевидно, що померлі напередодні його приходу повинні воскреснути.¹⁸⁶

В вище згаданому листі до дівиці, Василій Великий пише, що сурма, прозвучавши, стане провісницею початку воскресіння і розбудить тих хто від віку спочивав: «коли прийде судити живих і мертвих, дати кожному за заслугам його, коли прозвучить сурма, оголосивши дещо велике і страшне, розбудить від віку спочилих: 'і вийдуть ті, що чинили добро, на воскресіння життя. А ті, що зло чинили, - воскреснуть на суд'»» (Йо 5:29).¹⁸⁷ Цитуючи євангелиста Йоана, святий Василій вказує на те, що воскресінням праведників і воскресіння грішників матиме принципову відмінність. Про це він також нагадує і в *Гомілія на 33-й псалом*: «А ті, хто чинив зло, воскреснуть на наругу і сором, щоб побачити в самих собі бридкість і слід залишений від вчинених ними гріхів».¹⁸⁸ Гріх спотворює людську природу і лише після воскресіння людина спроможна вповні оцінити слід від зла, яке вона сама собі спричинила.

На думку каппадокійського богослова, тлінне тіло воскресає і знову з єднається з душею, яка була відлучена від нього в смерті: «тіло, яке зотліло в

¹⁸⁵ Див. там само, BASILII MAGNI, *Epistolarum Classis I, epistolae XLVI*: PG 32, 377D-380A.

¹⁸⁶ Див. B. DALEY, *Hope of the Early Church*, 82.

¹⁸⁷ BASILII MAGNI, *Epistolarum Classis I, epistolae XLVI*: PG 32, 380A.

¹⁸⁸ BASILII MAGNI, *Homilia in Psalm XXXIII*, 8: PG 29, 372A.

гробі, пробудиться, і душа, та сама, відлучена смертю, знову буде жити в тілі».¹⁸⁹

Також, в певних уривках, Василій Великий зазначає в чому полягає різниця між нашим теперішнім тілом і майбутнім тілом, воскреслим. На його думку різниця полягатиме в тому, що воскресле тіло не буде піддатливе до гріха чи тлінню: «Але як смерть, передана нам Адамом по плоті, була поглинута Божеством, так і гріх був переможений праведністю, яка в Христі Ісусі, тому у воскресінні приймемо плоть, яка ні тлінню не належить, і ні гріху не піддається».¹⁹⁰ Радше навпаки, тіло після воскресіння вже є: «нетлінним і безсмертне».¹⁹¹

В *Гомілії на 114-й псалом*, святитель Василій зазначає, що у воскресінні немає ні чоловічої, ні жіночої статі, а лише щасливе життя для тих, хто любить Бога в країні живих: «У воскресінні немає ні чоловічої, ні жіночої статі але є певна єдине і образне життя для тих, хто догодив своєму Владиці і замешкав в країні живих».¹⁹²

Воскресіння для архієпископа кесарійського є нічим іншим як з'єднання людської душі і тіла, роз'єднаних біологічною смертю, воскресле тіло знову творить єдність з душею.¹⁹³ Воскресіння більше стосується смертного тіла, яке потребує відновлення. В свою чергу метою воскресіння є праведний Божий Суд.

2.1.3 Вчення про Суд Божий

Найбільш розвинена есхатологічна тема в творах Василія Великого - це тема Божого Суду, перед яким на думку святителя має з'явитись, усе творіння.¹⁹⁴ В *Гомілії на 48-й псалом* Василій також, асоціює собі друге пришестя з днем

¹⁸⁹ BASILII MAGNI, *Homilia Dicta Tempore Famis et Siccitatis* 9: PG 32, 328C.

¹⁹⁰ BASILII MAGNI, *Epistolarum Classis II, epistolae CCLXI*, 3: PG 32, 972C.

¹⁹¹ BASILII MAGNI, *Epistolarum Classis I, epistolae VIII*, 12: PG 32, 265C.

¹⁹² BASILII MAGNI, *Homilia in Psalm CXIV*, 5: PG 29, 493C.

¹⁹³ Див. Н. ВАСИЛИАДИС, *Таинство Смерти*, Москва: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1998, 451.

¹⁹⁴ Див. BASILII MAGNI, *Liber de Spiritu Sancto, cap. VI, 15*: PG 32, 93A.

цього Суду: «Днем Господнім називаємо день Суду, про який сказано: "Ось день Господній наступає невблаганний"(Іс 13:9), на всі народи».¹⁹⁵

В своєму творі *Про суд Божий*, який Василій ймовірно написав в старшому віці,¹⁹⁶ він пригадує непорозуміння в навчанні Церкви, свідком яких він був. Святитель каппадокійський вважає, що всі розбрати, особливо Церковні, стануть тим, хто їх чинить, осудом і соромом в день: «страшного і великого Божого Суду».¹⁹⁷ На страшному Суді навіть найдосконаліші християни будуть тремтіти від переживань і страху перед тим, що їх очікуватиме: «навіть праведники будуть тривожитись тим, яка доля їх спіткає, навіть Авраам буде відчувати страх, не тому, що він може бути осуджений до геєнни, а через очікування вироку, до якого чину праведників його зарахують: першого, другого чи третього».¹⁹⁸ Тут також спостерігається думка, що блаженство праведників буде поділене на три чини, відповідно до їх заслуг перед Богом.

Він стверджує, що Божий Суд також очікуватиме людей, які не жили заповідями Божими. Сам Суд є для них покаранням. Христос в День Божого Суду є світлом, яке освітить приховані у серці людини задуми, як погані, так і ті задуми, які не призвели до доброго вчинку, а лише залишились на думці:

Тепер необхідно згадати про тих, що в день великого і страшного (*φοβερος*) Суду стануть ліворуч від Господа нашого Ісуса Христа. Саме до них промовляв Той, Хто отримав від Отця владу чинити суд і прийшов освітити сховане в темряві, виявити задуми сердець: «Відійдіть від мене, прокляті, у вогонь вічний, приготований дияволу і ангелам його» (Мт. 25:41). І пояснив причину цього: Бо не тому, що ви, – каже, – вбивали, чинили і розпусту, обманювали, кривдили будь-кого чи чинили щось заборонене, хоча б і незначне. Але чому? Бо занедбали добрі діла.¹⁹⁹

Особливий тяжкий гнів Божий знайде тих, хто хоч і сам не чинив гріху, але не проявили ревності, щоб застерегти від гріхів тих, хто їх чинить. Архієпископ Кесарійський також пише, про нагороду, яку отримає той, хто ревно виконує заповіді у майбутньому віці, а саме: безсмертя і перебування в Царстві

¹⁹⁵ BASILII MAGNI, *Homilia in Psalm XLVII*, 2: PG 29, 437A.

¹⁹⁶ Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 81.

¹⁹⁷ BASILII MAGNI, *De Iudicio Dei*: PG 31, 653-676; укр. переклад: ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, *Гомілії, Про Суд Божий I* (Джерела християнського сходу 19) пер. з давньогрецьк. Л. Звонської, Львів: Свічадо, 2006, 10.

¹⁹⁸ BASILII MAGNI, *Homilia II in Hexameron*, 8: PG 29, 52D.

¹⁹⁹ Там само ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, *Про Суд Божий 7,14*.

Небесному.²⁰⁰ Цим самим він відходить від алегоризму і виключає можливість універсального спасіння.²⁰¹

Проте, в алегоричній манері, він описує те, як людину будуть засуджувати власні гріхи. На думку Василя Великого, засуд людина отримує не від Бога, обвинувачами будуть вчинені людьми прогрішення, які саміосудять тих, хто їх чинив. Суд – це Божественне світло, яке освітить наше винне серце.²⁰² Божий Син, прийшовши в цей світ, піддається неправедному суду людини показавши в такий спосіб, що коли він судитиме усіх, то Його Суд буде правдивий:

При дослідженні життя, Господь сам себе віддає на всякий суд, і Свої заповіді протиставить вчинкам грішників, наводячи таким самим чином, що він зробив усе можливе для спасіння підсудних, щоб грішники переконавшись наскільки вони винні в своїх гріхах прийняли праведний Божий Суд не і вже не без згоди терпіли накладені на них покарання.²⁰³

Вдруге Христос приходить для того, щоб судити живих та мертвих і віддати кожному за вчинками його. Всім ангели і люди почують вчинки одне одного як добрі так і злі, явні і таємні, як думки і слова так вчинки об'являться: «Добре, зле, явне і приховане, вчинки, слова і помисли – все раптово відкриється для слуху усім, ангелам та людям. В якому ж стані будуть при цьому ті, хто жив зле? Де заховається душа, яка раптово появиться, сповненою сорому, перед поглядами стількох глядачів?»²⁰⁴

Василій Великий пригадує, що весь Суд над людством Бог Отець перед своєму Сину. Разом з Христом нашим Суддею буде також і Святий Дух. В день Об'явлення Господа, Святий Дух не залишиться осторонь, а також разом з Христом чинитиме правдивий Суд.²⁰⁵

Об'єктом Суду є усе людство, попри те, що ангели не будуть суджені, вони також будуть жахатися цього дня: «Навіть ангели тремтять, Хоча вони

²⁰⁰ Там само див. ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, *Про Суд Божий* 7,14.

²⁰¹ Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 81.

²⁰² Див. J. KELLY, *Early Christian Doctrines*, 481.

²⁰³ BASILII MAGNI, *Homilia in Psalm VII*, 5: PG 29, 237D.

²⁰⁴ BASILII MAGNI, *Epistolarum Classis I, epistolae XLVI*: PG 32, 380AB.

²⁰⁵ Див. BASILII MAGNI, *Liber de Spiritu Sancto, cap. XVI, 40*: PG 32, 141A.

присутні не для того, щоб дати звіт перед Богом, але Його славне явлення навіює трепет».²⁰⁶

Суд на який ми очікуватимемо буде різним для кожного в залежності від обставин, в яких гріх був вчинений, тому різне покарання можна отримати за один і той самий гріх: «думаю, що не всі одягнені в це земне тіло, однаково будуть суджені Правдивим Суддею, тому, що вельми різні зовнішні обставини, які зустрічаються в кожного з нас, зроблять, що і Суд над кожним буде іншим».²⁰⁷

В *Гомілії на 33-й псалом* Василій пише про те, що коли, хтось багатиме вчинити гріх, нехай собі пригадає про День страшного і нестерпного Суду Христового. Ті хто чинили зло будуть передані страшними ангелами погляд і подих яких нагадує вогонь, а лице їх нагадує ніч. Грішника очікуватиме непрохідна прірва, темрява, вогонь, який в темряві опалює і не освітлює нічого, а також щонайгірше вічна ганьба і сором:

Коли піддаєшся якомусь гріхові, уяви собі, подумки, страшне і невиносне судилище Христове, де на високому і піднесеному троні і засяде Суддя, а все творіння з трепетом постане при славному Його явленні, і кожен з нас буде приведений і випробуваний вчиненим ним при житті; а потім до тих, хто зробив за життя багато злих вчинків, пристануть страшні і похмурі ангели, погляд яких вогненний і дихання їхнє вогненне, а по суровості волі обличчя їхнє подібне ночі.²⁰⁸

Та частина людей, які протягом життя чинили зло, воскреснуть засуд і покарання, а воскреснувши зможуть побачити в самих собі те, що з ними зробив гріх. Далі архієпископ зазначає, що сором, якого зазнають грішники при воскресінні з мертвих, може бути гіршим ніж вічний вогонь. Слід залишений гріхом за життя людини є вічний соромом для неї: «І може бути, що страшніше темряви і вічного вогню, той слід, з яким будуть позначені грішники, постійно маючи перед очима сліди гріху, зробленого в плоті».²⁰⁹

У *Гомілії на 48-й псалом* він стверджує, що наші лихі вчинки осудять людство і являться перед людським родом в грізний день Божого Суду. Цього

²⁰⁶BASILII MAGNI, *Homilia II in Hexameron*, 8: PG 29, 52A.

²⁰⁷BASILII MAGNI, *Homilia in Psalm VII*, 9: PG 29, 312A.

²⁰⁸BASILII MAGNI, *Homilia in Psalm XXXIII*, 8: PG 29, 371AB.

²⁰⁹Там само BASILII MAGNI, *Homilia in Psalm XXXIII*, 4:PG 29, 360D.

Суду можуть не боятися ті, хто не вчинив нічого беззаконного, бо перед ними не постануть гріхи, які будуть осудженням для людини:

І тоді ж, як не зробив нічого беззаконного на дорозі життя, не боїтимось дня гнівливого. Бо стануть навколо мене, сліди гріхів «не обійдуть» мене, в мовчазності обвинувачі, не здвинуть на мене викриття; тому, що не постане на тебе іншого обвинувача, крім самих вчинків, із яких кожне з'явиться у правдивому вигляді: з'явиться блуд, татьба, перелюбство, пригадуючи і ніч, і образ гріхопадіння, і відмінну йому властивість, і на загал появиться усякий гріх, принісши з собою яскраве пригадування властивих йому ознак.²¹⁰

Праведники унаслідують Царство Небесне, в якому вони зможуть споглядати і істино розуміти Суцього: «і не іншим чим, браття, вважайте Небесне Царство, як істинне розумінням Суцього, яке в Божественних Писаннях називається блаженством... А з цього виходить, що Царство Небесне є спогляданням».²¹¹ Той, хто все життя змагався у чеснотах, у вічності стане учасником Божої благодаті, яку виливає на людину Святий Дух в міру того наскільки чеснотливе життя вела людина.²¹² Праведники будуть піднесені на зустріч Христу, а грішників впадуть в безодню:

Тоді захоплені будуть праведники, а колісницею їх будуть хмари, тоді супроводжуватимуть їх ангели, тоді вознесені будуть праведники від землі на небо, подібно до зірок, а грішники в кайданах та під тягарем своїх гріхів, впадуть до безодні, зі своїм не чистим сумлінням.²¹³

Друге пришестя Христове, загальне воскресіння з мертвих та Божий Суд мають на меті, зробити людство причасниками Царства Небесного. Зустріч з Христом буде радістю для праведників і жахом для грішників. Воскресіння дасть змогу, для праведників, споглядати Суцього у Небесному Царстві і бути учасниками Божої благодаті через Святого Духа. Грішників очікує зустріч з страшними ангелами і вічний вогонь мук, до якого приведуть їх окупи власних гріхів. Його погляди безперечно впливають і на інших двох каппадокійських святителів, які продовжили формувати есхатологічну доктрину грецької церкви другої половини IV ст. Також варто зазначити, що простежується відмінність у його гомілевтичних працях в яких він стверджує про тядкість осягнення спасіння

²¹⁰BASILII MAGNI, *Homilia in Psalm XLVIII*, 2: PG 29, 437A.

²¹¹BASILII MAGNI, *Epistolarum Classis I, epistolae VIII*: PG 32, 265C.

²¹²Див. BASILII MAGNI, *Liber de Spiritu Sancto, cap. XVI, 40*: PG 32, 141B.

²¹³BASILII MAGNI, *Homilia II in Hexameron*, 8: PG 29, 52A.

і страх, який очікує грішників на Суді. В його догматичних працях це вчення представлено з більшою тяглістю до духовного розуміння страждання, відчутний більший вплив алегоризму.²¹⁴

2.2 Григорій Назіянзин (329/30-390 рр.)

Близький товариш Василя Великого і один з найпомітніших постатей в богослов'ї IV ст., святий Григорій Назіянзин удостоєний від Церкви почесним титулом Богослов. Попри те, що на відміну від Василя мав більш спокійну вдачу, він є одним з найвідоміших прихильників і захисників спадщини Нікейського Собору 325 р. та поборником аріанської та аполінарської ересі.²¹⁵ Григорій Богослов не був систематизатором есхатологічного вчення.²¹⁶ Також його богословська спадщина є плідною і витонченою, залишивши по собі помітний вплив на східне богослов'я в цілому.²¹⁷ Григорій був однією з провідних постатей на II Вселенському Соборі 381 р., а його твори уривками зачитувались на наступних п'яти Вселенських Соборах.²¹⁸

2.2.1 Вчення про друге пришестя Христа та загальне воскресіння мертвих

Григорій Богослов роздумуючи над другим пришестям робить це принагідно, а не систематично. Згадую цю тему в наступних уривках: «Коли закінчиться час відведений Богом на земне життя людей тоді, знову, на землю прийде Христос».²¹⁹ Друге пришестя є очікуваною подією, оскільки в ній той, хто правдиво вірить у Бога отримає спасіння: «і спасаймося Тройцею, перебуваючи “чистими і тими, що не спіткнулися в день Христа” (Флп 1:10) до повного

²¹⁴ Див. В. DALEY, «Eschatology in the Early Church Fathers», 101.

²¹⁵ Див. В. DALEY, *Hope of the Early Church*, 83.

²¹⁶ Див. Н. ВИНОГРАДОВ, *Догматическое учение Святого Григория Богослова*, Казань: Типография Императорского Университета 1887, 476.

²¹⁷ Див. И. АЛФЕЕВ, *Жизнь и учение святителя Григория Богослова*, Москва: Издательство Сретенского Монастыря 2007, 269.

²¹⁸ Див. там само И. АЛФЕЕВ, *Жизнь и учение святителя Григория Богослова*, 554.

²¹⁹ GREGORI THEOLOGI EPISCOPUS CONSTANTINOPOLITANI, *Oratio XX, De Dogmat et Constitutione Episcoporum*, 7: PG 35, 1140B; тут і далі укр. переклад: СЯТИТЕЛЬ ГРИГОРІЙ БОГОСЛОВ АХІЄПІСКОП КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ, *Слово 20, Творіння, т.1, кн. 1, Слова*, Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату 2010.

явлення того, що для нас жаданне, в самому Христі Господеві нашому, Якому слава повік».²²⁰

Він також погоджується і підтримує тезу, що Друге Пришестя Христа відбудеться в славі Отця. Це славний прихід Христа відбудеться в Його воскреслому тілі.²²¹ Тіло Христа буде прославлене, але святий Григорій відкидає думку про те, що це буде лише Його духовнн пришестя. Той, хто заперечує тілесну парусію, не зможе стати свідком слави Христа: «не побачить слави Його пришестя».²²² Григорій Назіянзин в цьому листі використовує для означення другого пришестя термін парусія *τῆς παρουσίας*. Тіло Христа буде таким яким бачили його учні на горі при преображенні: «коли Божественне перемогло плотське».²²³

В залежності від того як людина прожила життя, друге пришестя буде по-різному сприйматись праведниками і грішниками. Для праведників пришестя Христове буде світлом, а для грішників це зустріч з вогнем: «бо як сонце викриває слабість ока, так Бог Своїм пришестям – неміч душі; і для одних Він – світло, а для інших – вогонь, дивлячись на те, яка речовина і якої якості зустрічає у кожному».²²⁴ Відповідно до того, як було проведено життя людини, саме з цим вона і зустрічатиме Христа в його славному пришесті.

Прихід Господній дуже близький тому правдиві християни повинні повсякчасно чувати, очікуючи Його приходу, й заpastися елеєм добрих вчинків, в противному випадку можна самим для себе втратити можливість вийти Йому на зустріч:

Наречений скоро прийде, ввійдуть з ним і перші, а останні залишаться поза, витративши час, в який можна було прийти на приготування елею, і гірко плакатимуть, пізно довідавшись, наскільки шкідлива безтурботність, коли вже, хоч скільки б просили про те, недоступний для них шлюбний чертог, тому що вони нікчемно закрили його самі для себе.²²⁵

²²⁰GREGORI THEOLOGI, *Oratio XXIX, Theologica III, 21*: PG 36, 104B; тут і далі укр. переклад: Святитель Григорій Богослов Ахієпископ Константинопольський, *Творіння, т.2, кн. 1, Вірші Богословські. Вірші Історичні. Епітафії. Надписання*, Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату 2011.

²²¹GREGORI THEOLOGI, *Sectio II, Poemata Moralia, 249-250*: PG 37, 963A.

²²²GREGORI THEOLOGI, *Epistola CI*: PG 37, 181A.

²²³Там само GREGORI THEOLOGI, *Epistola CI*: PG 37, 181A.

²²⁴GREGORI THEOLOGI, *Oratio IX, Apologeticus ad Patrem, 2*: PG 35, 820C-821A.

²²⁵GREGORI THEOLOGI, *Oratio XL, In Sanctum Baptisma, 46*: PG 36, 425AB.

В *Слові про Хрещення* святий Григорій пояснює притчу про дівиць з лампадами, як настанову до очікування пришестя Христового. Він стверджує, що ті, хто готуються до таїнства хрещення, відтепер повинні постійно чувати на «прихід жениха». Закликає вірних завжди мати наготові елеї для лампад, які на думку Богослова є нашими добрими вчинками. Добрі вчинки – є тим елеєм, який допоможе людині увійти в весільну світлицю: «Наречений близько, заклик вимагає виходити назустріч, і мудрі зустрінуть з блискучим світлом, маючи все те, що потрібно для його підтримки; а інші будуть розгублені, не вчасно шукаючи елею в тих, що мають його».²²⁶

Воскресіння має також і очищувальний характер. Тіло потребує переображення, тільки тоді воно по-справжньому стане вільним. Це дасть змогу, з'єднавши його з душею, у воскресінні успадкувати майбутню нагороду: «що кожна добра і боголюбива душа, як тільки після розлучення зі з'єднаним з нею тілом звільниться, приходить у стан відчуття і споглядання блага, що її очікує, а після очищення».²²⁷

Святитель Григорій називає, серед того у, що повинен вірити той готується до хрещення, і віру в друге пришестя, і воскресіння з мертвих. В цьому уривку також використовує термін парусія:

Він за беззаконня наше виданий на смерть, розпнутий і похований, оскільки вкусив смерть і воскрес на третій день і вознісся на небо, щоб вознести з Собою тебе скинутого до долу, але знову прийде судити живих і мертвих, прийде уже не плоттю, але й не безтілесно, а в відомому лише Йому образі богоподібного тіла, щоб видимим бути для тих хто пронизав Його.²²⁸

Господь прикличе, миттєво, усе творіння до воскресіння, для появи перед своїм Творцем: «воно в одну мить збере все творіння, щоб стало перед Творцем і відзвітувало у тутешньому поневоленні й способі життя, чи тільки плоті воно слідувало, чи підносилося із духом і шанувало благодать відродження».²²⁹

Григорій Богослов також нагадує, що передвісником загального воскресіння з мертвих буде голос архангела і остання сурма, саме вони звістять

²²⁶ GREGORI THEOLOGI, *Oratio XL, In Sanctum Baptisma*, 46: PG 36, 425AB.

²²⁷ GREGORI THEOLOGI, *Oratio VII, In Laudem Caesaris Fratris* 21: PG 35, 784B.

²²⁸ μετά της εν δόξου αυτού παρουσίας // GREGORI THEOLOGI, *Oratio XL, In Sanctum Baptisma*, 45: PG 36, 424C.

²²⁹ Там само GREGORI THEOLOGI, *Oratio XL, In Sanctum Baptisma*, 2: PG 36, 361A.

про початок останнього дня: «Дочекаюся архангельського гласу, останньої труби».²³⁰

Воскресіння має також і очищувальний характер який, дасть змогу душі і тілом успадкувати майбутню нагороду: «що кожна добра і боголюбива душа, як тільки після розлучення зі з'єднаним з нею тілом звільниться, приходить у стан відчуття і споглядання блага, що її очікує, а після очищення».²³¹

В *Надгробному Слові брату Кесарію*, святий Григорій навчає, що душа праведника незрозумілим способом з'єднається з плоттю, щоб разом: «унаслідувати майбутню славу». І як до цього плоть з душею разом розділяли людські немочі, так в вічності вони будуть: «і ставши з нею єдиним духом, і розумом, і богом, після того як смертне й минаюче поглинене життям».²³² Людина удостоїться бути богом по благодаті.

Григорій вважає, що разом з сурмою архангела, відбудеться переображення всього творіння: неба, землі, стихій та оновлення всього світу: «Дочекаюся архангельського гласу, останньої труби, перетворення неба, перетворення землі, звільнення стихій, відновлення цілого світу».²³³

Св. Григорій вважає, що воскресіння є моментом, в якому душа повертає собі своє власне тіло, з яким вона жила, з яким боролась і змагалась в чеснотах для того, щоб разом з ним стати співспадкоємцем небесного блаженства.²³⁴ Це блаженство або вічне засудження стане реальним лише після Страшного Суду.

2.2.2 Вчення про Суд Божий

Концепція Суду Божого розкрита у творчості Григорія Богослова більш широко і детальніше ніж тема парусії і загального воскресіння з мертвих. Він зазначає, що для тих хто розсудливі і шукають всякого добра не варто боятися очищення яке приходить через випробування в житті людини, варто більше перейматися Судом: «Тому не дуже бійся очищення. Оскільки праведний і людинолюбний

²³⁰GREGORI THEOLOGI, *Oratio VII, In Laudem Caesarii Fratris*, 21: PG 35, 784B.

²³¹Там само GREGORI THEOLOGI, *Oratio VII, In Laudem Caesarii Fratris*, 21: PG 35, 784B.

²³²Там само GREGORI THEOLOGI, *Oratio VII, In Laudem Caesarii Fratris*, 21: PG 35, 784A.

²³³Там само GREGORI THEOLOGI, *Oratio VII, In Laudem Caesarii Fratris*, 21: PG 35, 784A.

²³⁴Пор. Н. ВАСИЛИАДИС, *Таїнство Смерти*, 447.

Суддя наших діл завжди цінує наші заслуги, відповідно до роду життя кожного». ²³⁵ Григорій стверджує, що Бог завжди пам'ятатиме і нагородить за все добро вчинене людиною за своє життя, і оцінюватиме його відповідно до можливостей кожної особи.

Дає цьому Суду такі ознаки як: «цей суд буде єдиний, остаточний і страшний, а ще більш праведний, ніж страшний, або, краще сказати, тому й страшний, що він праведний». ²³⁶ Страшний і Праведний Суд остаточно визначить долю людини у вічності. Він є єдиний оскільки після цього відпаде потреба чинити будь-який Суд.

Далі Григорій Богослов описує як це виглядатиме: «Тоді поставляться престоли, Ветхий днями сяде, розкриються книги, потече ріка вогненна, перед очима світло і темрява приготовлена». ²³⁷ В цьому уривку Григорій Богослов також покликається на Євангліє від Йоана (5:29), а також Пророка Ісаю (12:48).

Суддею усього творіння буде сам Бог. Він викриватиме перед нами наші лихі вчинки, які будуть для нас суддям і обвинувачами. Людські вчинки і помисли будуть осуджені іншими помислами. Також Бог докорятиме людині за те, що було спотворено Його величний Образ:

коли Бог буде викривати нас, Сам протистане нам, поставить перед лицями нашими гріхи наші, – цих тяжких обвинувачів, – коли отримані нами благодіяння протиставить нашим беззаконням, буде одна думка вражатися іншою думкою і одна справа засуджуватися іншою справою, коли стягне з нас за те, що достойність образу Його ми осквернили і затьмарили гріхом, і, нарешті, віддасть нас на страту, після того як викриємо й засудимо самі себе. ²³⁸

На Страшному Суді буде дано відповідь не лише за наші вчинки та думки але й за весь відведений земний час. ²³⁹ Подібно до Климента Олександрійського та Орігена, святитель каппадокійський вважає, що останнім вогнем людина проходить очищення за всі свої вчинки: «ясно ж покаже день одкровення й останній вогонь, яким будуть випробувані або очищені всі наші

²³⁵ GREGORI THEOLOGI, *Oratio XL, In Sanctum Baptisma*, 19: PG 36, 361A.

²³⁶ GREGORI THEOLOGI, *Oratio XVI, In Patrem Tacentem*, 9: PG 35, 945B.

²³⁷ Там само GREGORI THEOLOGI, *Oratio XVI, In Patrem Tacentem*, 9: PG 35, 945BC.

²³⁸ Див. J. KELLY, *Early Christian Doctrines*, 481.

²³⁹ GREGORI THEOLOGI, *Oratio XXVI, In Seipsum*, 4: PG 35, 1233A.

діла».²⁴⁰ Проте принципова відмінність від ідей олександрійських богословів є в тім, що цей вогонь не матиме зіцілювального чи педагогічного характеру.

Григорій вважає, що ступінь блаженства є різним. Цей блаженний стан залежатиме від прикладених, ще за життя, зусиль і духовних подвигів людини. Краще отримати хоча б трішки Божої благодаті, ніж бути повністю відкинутим Ним: «то краще іноді очорнити себе трохи мирськими обов'язками, ніж зовсім позбавитися благодаті, як краще, думаю, одержати іноді догану від батька й господаря, ніж бути ним зовсім відкинутим, і краще осяюватися декількома променями, ніж бути в повній темряві».²⁴¹

Блаженство, яке унаслідують праведники буде різноманітним, і залежатиме від того людині вдалося досягнути «небесного блаженства» тут на землі, відповідно до свого духовного життя.²⁴² Коментуючи уривок з *Євангелія від Йоана*: «В домі Отця мого багато жител» (Йо 14:2), Григорій стверджує, що житло буде приготоване кожному інше, в міру того, яким шляхом віри простувала ця людина. Також виражається думка, що людина сама обирає для себе свій шлях - чи до спасіння, чи до засудження: «Чи є що-небудь таке, як я вважаю, що надавало б нам ці обителі, чи немає нічого такого? Неодмінно є щось. Що ж таке? Є різні види життя і обрання, і ведуть до тієї чи іншої обителі в міру віри, тому й називаються у нас шляхами».²⁴³

Уникнути остаточного Суду не вдасться нікому, а оскільки нашим суддею буде сам Бог, то цього суддю не вийде обманути. Цей суддя судить думки, слова і вчинки людини, зважує все добре і зле, а те, що переважить і визначить долю людини. Цей Праведний Суд не можливо оскаржити чи знайти іншого суддю:

який наклеп на істину обдурить судилище й перетворить суд правий, де у кожного все кладеться на ваги, — і діло, і слово, і думка, де зважується зле і добре, щоб тому, що переважить і візьме гору, і тим, чого більше, визначити вирок, після якого не можна ні перенести справи в інше судилище, не знайти вищого судді.²⁴⁴

²⁴⁰GREGORI THEOLOGI, *Oratio XXXII, De Moderatione in Disputando*, 1: PG 35, 176A.

²⁴¹GREGORI THEOLOGI, *Oratio XL, In Sanctum Baptisma*, 19: PG 36, 384C.

²⁴²GREGORI THEOLOGI, *Oratio XIV, Auctore Gregorio Presbytero*, 5: PG 35, 260A.

²⁴³GREGORI THEOLOGI, *Oratio XXVII, Teologia I*, 8: PG 36, 21B.

²⁴⁴GREGORI THEOLOGI, *Oratio XVI, In Patrem Tacentem*, 9: PG 35, 945B.

Після остаточного вироку праведники унаслідують блаженство: Небесне Царство. Це блаженство, на думку Григорія, є нічим іншим як досконалим пізнанням і спогляданням Святої Трійці: «перейдеш звідси в тамтешнє блаженство, яке, на мою думку, є досконале пізнання Отця, і Сина, і Святого Духа і яке нехай досягнемо і ми, у самому Христі, Богові нашому».²⁴⁵ Царство Боже, на думку Григорія, є досягненням найчистішого і найдосконалішого, а саме споглядання (пізнання) Бога. Це пізнання Бога людина здатна частково осягнути під час життя на землі, але, вповні, осягне його, як нагороду за своє старання жити праведно:

Якщо неможливо мати мені досконалого пізнання тут, то що ще залишається? Чого можу сподіватися? Без сумніву, скажеш — Небесного Царства. Але думаю, що воно є не що інше, як досягнення найчистішого й найдосконалішого. А найдосконаліше з усього існуючого є відання Бога. Це відання частково зберігатимемо, частково здобуватимемо, поки живемо на землі, а частково будемо зберігати для себе в тамтешніх скарбницях, аби у нагороду за труди прийняти повне пізнання Святої Трійці.²⁴⁶

Змістом страждання грішників після Суду буде вічний сором і ганьба, а також неможливість бути разом з Богом, втрата спілкування з Творцем.²⁴⁷ Григорій Богослов навчає, що відкинення Богом є муками, які опікатимуть всю вічність, муками сорому: «а долею других, крім іншого, буде мука, або, точніше сказати, раніше за інше, відкидання від Бога і сором у совісті, якому не буде кінця».²⁴⁸

Попри те, що автор тяжіє до алегоричного методу тлумачення Святого Письма, друге пришествя, воскресіння з мертвих і Страшний Суд не мають очищувального характеру: «Не кажу вже про тамтешні судилища, яким віддаються ті, кого пощадили тут, тому краще тут піддатися напоумленню і очищенню, ніж терпіти покарання там, коли настане час покарання, а не очищення».²⁴⁹ Тобто після остаточного вердикту на Страшному Суді, муки, які

²⁴⁵GREGORI TEOLOGI, *Oratio XXXIII, Contra Arianos et de Seipsoos*, 17: PG 36, 237A.

²⁴⁶GREGORI TEOLOGI, *Oratio XX, De Dogmate et Constitutione Episcoporum*, 12: PG 35, 1080A.

²⁴⁷GREGORI TEOLOGI, *Sectio I, Poemata Dogmatica, Carminum Liber I*, 8: PG 37, 446A-447A.

²⁴⁸GREGORI TEOLOGI, *Oratio XVI, In Patrem Tacentem*, 9: PG 35, 945C.

²⁴⁹Там само GREGORI TEOLOGI, *Oratio XVI, In Patrem Tacentem*, 7: PG 35, 942D.

спіткають грішників, вже не матимуть очищувального характеру, а будуть вічним покаранням.

Слід зазначити, що певні дослідники творчості Назіанзіна, покликаючись відчутний вплив олександрійського алегоричного богословського методу, стверджують, що вічні муки у вченні Григорія в певній можна назвати очищенням. Оскільки в кожній людині від природи створення закладена певна частинка божественності, яка завжди прагне відновити первісну єдність з Творцем:

характер богослів'я й взагалі творів св. Григорія дає деякі підстави крокувати, в розумінні наведених ним слів, далі букви. Тому, що поряд із зовнішньою стороною релігійних предметів і явищ, Богослов любить шукати й внутрішній їхній зміст і навіть більше духовній стороні завжди надає більшого значення, ніж чуттєвій, то навряд чи помилковим буде припустити, що й тут під вогнем каральним він розумів вогонь не стільки матеріальний, скільки моральний.²⁵⁰

Загалом у творчості Григорія Богослова простежується позитивне сприйняття Страшного Суду як часу переображення всього творіння²⁵¹ і його есхатологія тісно пов'язана з ідеєю обоження коли стане Бог серед богів спасених: «із Христом воскреснути, Христу уподібнитись, стати сином Божим, навіть богом».²⁵² Суд над людиною чинить Бог та також її власні гріхи, вчинені нею за життя.

2.3 Григорій Нисський (335-395)

Як молодший брат Василя Великого, святий Григорій Нисський, подібно до Василя, отримав чудову освіту на що вказує витончена риторика і стиль, в якому святий звертається до своїх читачів.²⁵³ Нисський і Григорій Богослов були найпомітнішими постатями на Другому Вселенському Соборі в Константинополі (381 р.).²⁵⁴ Його богословські концепції були більш сміливими у порівнянні іншими отцями каппадокійцями. Есхатологія Григорія тяжіє до

²⁵⁰Пор. Н. ВІНОГРАДОВ, *Догматическое учение Святого Григория Богослова*, 485.

²⁵¹Див. И. АЛФЕЕВ, *Жизнь и учение святителя Григория Богослова*, 457.

²⁵²GREGORI THEOLOGI, *Oratio VII, In Laudem Caesaris Fratris*, 23: PG 35, 785B.

²⁵³Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 85.

²⁵⁴Див. Л. КАРФИКОВА, *Святитель Григорий Нисский, Бесконечность Бога и бесконечный путь к Нему человека*, пер. з чешского И. Бей, наук. ред. Дарья Морозова, Київ: Дух і Літера, 2012, 37.

богословських методів Орігена, творчість якого він мав нагоду переосмислити і надати їй ортодоксійного характеру.²⁵⁵ Григорій ставить собі на меті опрацювати ті прогалини в есхатологічному вченні які були допущені богословами: 1) хіліастичного напрямку есхатології, які вірили в прихід настання тисячолітнього царства та подвійне воскресіння, спочатку праведників, а згодом грішників (апостольські отці та апологети, Методій Олімпійський, Адамантий) та 2) спіритуалістичного напрямку есхатології, які вірили в тимчасовість геєнни та аду і відкидали тілесне воскресіння (орігеністи та гностики). Для цього необхідно було систематично викласти церковне вчення про останні речі.²⁵⁶

2.3.1 Вчення про друге пришествя Христа

За Божим задумом, часове коло, яке вимірює наш час складає седмицю, тому час вимірюватиметься тижнем в цьому віці, а в майбутньому віці цей час не матиме жодного вимірювання.²⁵⁷ Тоді припиниться не лише рух часу але й будь-яких можливих змін: «Коли закінчиться цей час, перемінний і швидкоплинний, в якому одне приходить в буття, а інше руйнується і коли зникне потреба приходити в буття і не стане того, що піддається руйнуванню».²⁵⁸ Схоже, що Нисський асоціює цей «Восьмий День», подібно до Василя Великого, з усім майбутнім віком.²⁵⁹ Тут св. Григорій описуючи майбутній вік, покликається на пророка Йоїля (2:4), який називав цей день: «великим днем».²⁶⁰ Також тоді за посередництвом Суду буде отримано спадкоємство: «Для гідних залишиться спадкоємство до восьмого дня, в який звершиться праведний Суд Божий».²⁶¹

²⁵⁵ Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 85.

²⁵⁶ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 255.

²⁵⁷ GREGORII EPISCOPI NYSSENI, *In Psalmoi, Tractatus II*, 5: PG 44, 504D; тут і далі укр. переклад: СВЯТИТЕЛЬ ГРИГОРІЙ НИСЬКИЙ, *Творіння*, т. 2, пер. з рос. Київської православної богословської академії УПЦ Київського Патріархату, Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату 2011.

²⁵⁸ Там само GREGORII NYSSENI, *In Psalmoi II*: PG 44, 504D-505A.

²⁵⁹ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 391.

²⁶⁰ GREGORII NYSSENI, *In Psalmoi II*, 5: PG 44, 505A.

²⁶¹ GREGORII NYSSENI, *In Psalmoi VI*: PG 44, 612AB.

Цей восьмий день розпочнеться Другим Пришестям Христовим на землю, подібно до того, як в кінці Старого Завіту він з'явився, щоб розпочати Новий Завіт, так і при кінці світу з'явиться, щоб розпочати: «великий день майбутнього віку».²⁶²

Святитель Нисський пише, що свідчення про істинність другого пришестя, можна віднайти в Святому Письмі, зокрема в посланнях апостолів. Коментуючи фрагмент з послання до Євреїв: «Коли ж знов уводив Первородного у світ, то каже: «Нехай поклоняться йому всі ангели Божі» (Євр 1:6), Григорій стверджує, що слово «знов» (*πάλι*), вжите апостолом вказує, що це відбудеться вдруге.²⁶³

В цьому ж творі святитель Григорій продовжує опис другого пришестя, яке на його думку повинне бути страшним і у славі: «Таким чином, словом цим, апостол означає страшну появу Єдинородного в кінці віків, коли побачать Його не в образі слуги але велично сидячим на престолі слави Царства Свого, приймаючого поклоніння від всіх ангелів Його».²⁶⁴ Відмінністю цього повторного пришестя Христа і полягатиме в тому, що цього разу Єдинородний прийде не в образі слуги, а як повновладний Бог у всій своїй величі.²⁶⁵

Друге пришестя є зустріччю з Христом, тіло людини після воскресіння знову стримітиме до неба, бо тіло преобразившись вже не тягне її до землі. Таким чином людина зможе бути захоплена на хмарах, на зустріч Христу, щоб завжди перебувати з Ним. Тут Григорій Нисський також покликається на послання апостола Павла зокрема: (1 Сол 4:17) та (1 Кор 15:51).²⁶⁶

Також парусія матиме чуттєво-видимий характер, а не духовний вигляд яким його бачили богослови в олександрійській традиції. Часто ми зустрічаємо, що Григорій проводить паралель між першим пришестям в упокоренні, і

²⁶²GREGORII NYSSENI, *Contra Eunomium, Lib.IV*: PG 45, 663D; СВЯТИТЕЛЬ ГРИГОРІЙ НИСЬКИЙ, *Творіння, т. 3*, пер. з рос. Київської православної богословської академії УПЦ Київського Патріархату, Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату 2011.

²⁶³Там само GREGORII NYSSENI, *Contra Eunomium, Lib.IV*: PG 45, 663D.

²⁶⁴Там само GREGORII NYSSENI, *Contra Eunomium, Lib.IV*: PG 45, 663D-664A.

²⁶⁵Пор. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 392.

²⁶⁶GREGORII NYSSENI, *De Mortuis*: PG 46, 523C.

другим пришестям у славі.²⁶⁷ Це ілюструють наступні уривки: «Одного разу ввійшовши в Всесвіт, ставши Первородним з мертвих...знову ввійде в всесвіт»²⁶⁸, а також пише про Христа «назвавши Його тим хто знов входить в всесвіт».²⁶⁹

Григорій, покликаючись на Перше послання до Солунян, стверджує, що в часі Другого Пришестя людство буде захоплене на хмарах на зустріч Господу (1 Сол 4:17).²⁷⁰ Вказує, що друге явлення Сина Чоловічого буде видимим, коли можна буде побачити як Він йтиме з небес по повітрі подібно як по землі.²⁷¹ Тут Святитель Григорій ще більше підкреслює реальний характер другого пришестя, яке відбудеться так, щоб його можна було чуттєво сприйняти.²⁷²

В цьому ж творі автор використовує термін *ἐρχόμενον* (той, хто приходить), який також підкреслює чуттєву реальність цієї події. Оскільки терміни *παρουσία* (як пришестя царя) та *ἐπιφάνειαν* (поява, чудесна поява Божої сили) зазвичай використовуються для того, щоб окреслити величну славу Христового пришестя. До прикладу пишучи проти аріанина Евномія, Нисський вживає термін *ἐπιφάνειαν*, бажаючи нагадати і про Божественну велич Христового пришестя.²⁷³

Для Нисського, це не складає принциповості використання лише цього терміну, оскільки він вживає всі три терміни. В такий спосіб він хоче підкреслити, що Христове прихід можна порівняти до чуттєвого і пізнаваного приходу когось і з людей.

Хоч і подібно до першого приходу Христа на землю ми зможемо його чуттєво пізнати, відмінність Другого пришестя полягатиме в тому, що цього разу Син Чоловічий не явиться в образі слуги, але в Своїй славі (*ἐν τῇ δόξῃ τοῦ*

²⁶⁷Пор. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 392.

²⁶⁸GREGORII NYSSENI, *Contra Eunomium, Lib. IV*: PG 45col. 636A.

²⁶⁹GREGORII NYSSENI, *Contra Eunomium, Lib. II*: PG 45, 504C.

²⁷⁰GREGORII NYSSENI, *De Oratione Dominica, orat. IV*: PG 44, 1166D.

²⁷¹Див. GREGORII NYSSENI, *De Pauperibus Amandis, Oratio I*: PG 46, 460D.

²⁷²Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 393.

²⁷³Див. GREGORII NYSSENI, *Contra Eunomium, Lib. IV*: PG 45, 633D.

ἀντοῦ).²⁷⁴ А в іншому місці пише, що через єдиносущність Сина з Богом Отцем, прихід відбудеться в славі Отця (ἐν τῇ δόξῃ τοῦ Πατρὸς).²⁷⁵

В *Слові про Життя Мойсея*, святий Григорій, коментуючи слова пророка Ісаї (26:10-11) стверджує, що навіть для праведників буде важко вмістити і дивитися на Божу славу, таким величним і славним буде друге пришестя Христове.²⁷⁶

В кінці цього світу Він з'явиться як Владика не лише земного, але й небесного, в супроводі багатьох тисяч ангелів Його.²⁷⁷ Підтвердження цього Григорій Нисський знаходить в Святому Письмі, зокрема у творі *Про Життя Мойсея* він покликається на Євангеліє від Матея: «Якже же прийде Син Чоловічий у своїй славі, й ангели всі з ним тоді він сяде на престолі своєї слави» (Мт. 25:31).²⁷⁸ Також у *Слові проти Арія і Савелія*, покликається на *Друге послання до Солунян*: «коли з'явиться з неба Господь Ісус з ангелами своєї сили, у вогні полум'янім, щоб відплатити тим, які зневажають Бога і не коряться Євангелії Господа Нашого Ісуса Христа» (2 Сол. 1:7-8).²⁷⁹ Григорій стверджує, що Грядущого Владика цього світу через наказ начальника небесних воїнств ангели зустрінуть на хмарах і супроводжуватимуть і служитимуть Йому, віддаючи йому царські і божественні почесті, цей образ він також запозичує із послань апостола Павла: «Бо сам Господь на даний знак, на голос архангела зійде з неба» (1 Сол. 4:16).²⁸⁰

Святитель вважає, що з другим пришестям людський рід поверне собі, втрачену з гріхом, благодать: «Коли Христос прийде під іменем Єдинородного, Йому поклоняться повнота всіх ангелів, втішених закликом до людей повернення первісної благодаті».²⁸¹

²⁷⁴GREGORII NYSSENI, *De Vita Moysis*: PG 44, col. 397D.

²⁷⁵GREGORII NYSSENI, *Contra Eunomium, Lib. II*: PG 45, 476A.

²⁷⁶Див. GREGORII NYSSENI, *De Vita Moysis*: PG 44, 397D.

²⁷⁷Див. GREGORII NYSSENI, *De Pauperibus Amandis, Oratio I*: PG 46, 460D.

²⁷⁸Див. GREGORII NYSSENI, *De Vita Moysis*: PG 44, 397D.

²⁷⁹Див. GREGORII NYSSENI, *Sermo Adversus Arium et Sabellium 6*: PG 45, 1289C; укр. переклад: СВЯТИТЕЛЬ ГРИГОРІЙ НІСЬКИЙ, *Творіння, т. 4*, пер. з рос. Київської православної богословської академії УПЦ Київського Патріархату, Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату 2011.

²⁸⁰Див. GREGORII NYSSENI, *De Homini Opificio, cap. XXV*: PG 44, 221B.

²⁸¹GREGORII NYSSENI, *Contra Eunomium, Lib. IV*: PG 45, 633D-636A.

Також цитує уривок з Послання до Филип'ян: «щоб перед іменем Ісуса всяке коліно приклонилось на небі, на землі й під землею» (Фил. 2:10). Пояснює це тим, що під час другого пришестя все творіння повинне приклонитися перед своїм творцем: «Тому Хто прийде під ім'ямПервородного, поклониться повнота всіх ангелів, яка зрадіє покликанню усіх людей, яким внаслідок того, що ставши нашим первородним, знов закликав до першопочаткової благодаті».²⁸²

Відрізнятиметься друге пришестя Христа і тим, що на відміну-від першого, буде страхітливим і погрожуючим. Григорій пише, що це страшна поява (*φοβερὸν ἐπιφάνειαν*), Єдинородного в кінці віків.²⁸³ Страшна і грізна ця поява буде у зв'язку з тим, що Христос прийде у своїй славі та величі, яка буде означувати початок Суду над цим світом.²⁸⁴ Грізне бо апостол пише, що Христос з'явиться: «в вогні полум'янім» (2 Сол. 1:8).²⁸⁵

Є дві цілі Другого Пришестя про які згадує святий Григорій²⁸⁶, а саме: «відновити для померлих – нетління»²⁸⁷, а також щоб чинити Суд на усім світом. Роль судді належить саме Сину, що підтверджується цитатою з Євангелія від Йоана: «Отець бо не судить нікого, а Синові дав Він суд увесь, щоб усі почитали Сина так, як Отця почитають» (Йо 5:22-23).²⁸⁸

2.3.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих

Загальне воскресіння з мертвих в розумінні Григорія Нисського є безпосередньо пов'язане з другим пришестям Христа.²⁸⁹ Воскресіння з мертвих розпочнеться тоді коли в світі згідно з Божим задумом народиться відповідна кількість людей вивірена Божому плану:

коли наше єство в якомусь порядку і в зв'язку зробить повний оберт в часі, то нарешті неодмінно закінчиться і цей рух, який завершується спадкоємством

²⁸²GREGORII NYSSENI, *Contra Eunomium, Lib.II*: PG 45, 504C.

²⁸³GREGORII NYSSENI, *Contra Eunomium, Lib.IV*: PG 45, 633D.

²⁸⁴Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 396.

²⁸⁵GREGORII NYSSENI, *Sermo Adversus Arium et Sabellium*, 6: PG 45col. 1289C.

²⁸⁶Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 396.

²⁸⁷GREGORII NYSSENI, *De Hominis Opificio, cap. XXV*: PG 44, 221B.

²⁸⁸Див. GREGORII NYSSENI, *Sermo Adversus Arium et Sabellium*, 6: PG 45, 1289C.

²⁸⁹Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 397.

народжуваних, і, оскільки наповнення вселеної вже не допустить зростання в числі, вся повнота душ з невидимого і розсіяного стану знов повернеться в зібране і видиме, причому ті самі стихії зйдуться між собою в той самий зв'язок.²⁹⁰

В особі Адама є повнота людської природи із визначеною Богом кількість осіб які приймуть людську природу через народження. Григорій вважає, що тут Бог визначив певну межу доки триватиме народження людей.²⁹¹

В творі *Про Влаштування Людини* Григорій пише наступне: «А коли закінчиться такий спосіб народження людей разом з ним закінчиться і час, і таким чином відбудеться оновлення всесвіту, і за зміною цілого наступить перехід цілого людства від тлінного земного до безпристрасного вічного».²⁹²

Святитель Григорій вбачає в припиненні народження певний логічний зв'язок, оскільки сотворене буття не може відтворювати себе вічно, навпаки все створене буття має межу визначену премудрістю Творця.²⁹³ Зупинка приросту людських душ буде тому, що в протилежному випадку природа перебуватиме в вічному русі, що для сотвореного буття є неможливим.²⁹⁴

Оскільки тіло після воскресіння буде тим самим, яким було за життя, для того, щоб це не був рух до потворності, Нисський стверджує, що хоч людина отримує в такий спосіб те саме тіло, але звільнене від «шкіряних одеж», в які вона потрапила після гріхопадіння.²⁹⁵

Попри те, що тіло вже зітліло, душі не складе труднощі віднайти серед стихій саме ті, які їй первинно належали. Ось як це описує святитель: «при раптовому поєднанні того, що їй належить, буде тоді сплетений душею ланцюг нашого тіла, при цьому кожна частина буде знов сплетена відповідно до первинного і звичайного для неї стану і втілена у знайомий їй вигляд».²⁹⁶

Варто зазначити, що Григорій вважає необхідним загальне воскресіння людини і з тілом, і душею. Тілесна природа людини в єдності з духовною

²⁹⁰GREGORII NYSSENI, *De Anima et Resurrectione*: PG 46, 129B.

²⁹¹Пор. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 397.

²⁹²GREGORII NYSSENI, *De Hominis Opificio*, cap. XXII: PG 44, 204D-204B.

²⁹³Див. там само GREGORII NYSSENI, *De Hominis Opificio*, cap. XVI: PG 44, 185B.

²⁹⁴Див. GREGORII NYSSENI, *De Anima et Resurrectione*: PG 46, 128B.

²⁹⁵Див. А. ФІРІГОС, *Вступ до Історії Патристичної та Візантійської Філософії*, 133.

²⁹⁶GREGORII NYSSENI, *De Anima et Resurrectione*: PG 46, 120A.

підлягатимуть Суду, так як такою є цілісна людина. В гріху, за який вона буде суджена, приймали участь дві складові людини, як тілесна так і духовна.²⁹⁷

2.3.3 Вчення про Суд Божий

Кінцевою і вирішальною подією в історії людства повинна стати саме подія загального суду, яка безпосередньо завершує подію другого пришестя Христа, а також є його кінцевою метою.²⁹⁸

Григорій Нисський розглядає питання щодо того хто чинитиме цей Суд. На думку святителя Григорія, Отець, хоч і прийме участь в Суді, але не безпосередньо, а лише за посередництвом свого Сина.²⁹⁹ Бог судитиме світ своєю правдою, а Христос і є цією Правдою, відкритою в Святому Письмі.³⁰⁰

Для того, щоб не виникло думок про те, що суддями будуть дві особи, з яких в однієї є більше повноважень, а іншої менше, Нисський додає те, що:

Все, що звершить Єдинородний під час Страшного Суду, відноситься і до Отця, так що Він є суддею всесвіту, і нікого не судить тому, що, як сказано, Він віддав Сину увесь суд, і Суд Сина не відмінний від волі Отця; тому ніхто не матиме підстав: або називати двох Суддів, або одного з них по відношенню до суду признавати чужим до влади і сили.³⁰¹

Святий Григорій вирішує питання Божої любові, яка повинна переважати над Божою справедливістю. Бог Отець поступиться судом Сину, оскільки перед Богом Отцем усі люди є нескінченно винними, і ніхто б не зміг би досягнути спасіння. Бог не бажаючи засудження всього людського роду надає Сину Людському право чинити Суд, бо Той будучи людиною, зміг вповні відчувати всі випробовування в житті людини.³⁰²

Ісус Христос, знаючи в повноті всі можливі немочі людського життя, зможе надати перевагу Суду любові над Судом справедливості: «Ця остання

²⁹⁷ Див. GREGORII NYSSENI, *In Christi Resurrectionem, Oratio III*: PG 46, 677AB.

²⁹⁸ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 471.

²⁹⁹ Див. GREGORII NYSSENI, *Quod Non Sint Tres Dii Ab Ablabium*: PG 45, 128AB.

³⁰⁰ Див. GREGORII NYSSENI, *Contra Eunomium, Lib. VI*: PG 45, 724D.

³⁰¹ GREGORII NYSSENI, *Quod Non Sint Tres Dii Ab Ablabium*: PG 45, 128B.

³⁰² Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 473.

обставина власне і побудить Його поступитися вимозі абсолютної Божої правди на користь вимозі безмірної Божої любові».³⁰³

Окрім ідеї зберегти людський рід від вічної загибелі, Бог також має на меті показати у всій могутності Сина Людського, якому і переданий весь Суд. Саме тому, можемо стверджувати, що він прийде судити в славі Отця свого.³⁰⁴ Разом з Сином. Суд також чинитиме Святий Дух, або ж Суд чинитиметься у Святому Дусі: «тому, що Син усяку силу здійснює Святим Духом і судить як каже Ісаія: ”духом суду й духом руйнування”» (Іс 4:4).³⁰⁵

Загальний Суд відбуватиметься над усім творінням, якому належить розумна і вільна природа, і це в першу чергу стосується людини, але й також духів.³⁰⁶ Щодо суду над людьми, єпископ Нисський навчає: «Всі людські племена які тільки не приходили в буття, яких освічувало сонце і які вдихали це повітря, розділені на дві частини, належатимуть суду».³⁰⁷

Церква істино вірить, що увесь людський рід повинен з'явитись перед судищем Христовим. Цитує апостола Павла: «Всім бо нам треба з'явитися перед судом Христовим, щоб кожний прийняв згідно з тим, що зробив, як був у тілі: чи добре, чи зле» (2 Кор 5:10).³⁰⁸

Святий Григорій образно описує цей Страшний Суд, як місце зустрічі з грізним Царем, погляд якого буде спрямовано на людську природу, і Його погляд охопить усіх людей приведених у буття:

Знову зупиняюсь перед картиною страшного явлення Царя, яку показує Євангеліє. Знову здригається душа, прислуховуючись до дивних слів. Вона наче бачить і Самого великого і грізного Царя, від невимовної слави і прихиливши Свій погляд до людської природи і на всі покоління людей, які коли-небудь існували, від початку і до часу цього страшного явлення Царя, який збирає їх до Себе.³⁰⁹

³⁰³ М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 473.

³⁰⁴ Див. GREGORII NYSSENI, *Contra Eunomium, Lib. II*: PG 45, 476A.

³⁰⁵ GREGORII NYSSENI, *Quod Non Sint Tres Dii Ab Ablabium*: PG 45, 128C.

³⁰⁶ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 474.

³⁰⁷ GREGORII NYSSENI, *De Pauperibus Amandis, Oratio I*: PG 46, 460D-461A.

³⁰⁸ Див. GREGORII NYSSENI, *De Beatitudinibus, Oratio V*: PG 44, 1260B.

³⁰⁹ GREGORII NYSSENI, *De Pauperibus Amandis, Oratio II*: PG 46, 472AB.

В *Слові про Блаженства*, Григорій Нисський стверджує, що весь людський рід, від першого творіння до всієї повноти приведених в буття, повинен в страху і надії очікувати виконання вироку.³¹⁰

Окрім усієї повноти людей, які з'являться перед Судом Господнім в єдності душі і тіла, в ньому приймуть участь і злі духи, зокрема диявол, який і є причиною порушення Божого порядку в світі. Святий Григорій пише: «Винуватець обурення, який мріяв про гідність Владики, з'явиться перед очима всіх рабів, невпинно бичованим, ведений ангелами на покарання, і всі служителі і співучасники його злоби будуть піддані заслуженими ними покаранню».³¹¹ Таким чином, Григорій Нисський погоджується з вченням Орігена, який також визначав, що об'єктами Страшного Суду є усі люди і демони.

Він явиться над усім людським родом, усіх хто коли-небудь був народжений, а виконання вироку буде приводом для здригання усіх воскреслих: «і серед цього увесь людський рід від першого творіння до повноти, який був приведений в буття, у страху і надії майбутнього постане з подивом, яке багаторазово приводиться в здригання виконанням виконання очікуваного вироку для тих та інших».³¹²

Святитель дуже яскраво зображає у своїх творах те, як це відбуватиметься. Для початку повинен вознестися престіл слави, який буде величним і піднесеним, і на якому повинен засісти Небесний Цар, що буде оточений безкінечними хорами ангелів: «Той, хто панує над творінням, відкрито явить Себе людському родові, пишно сидячи на піднесеному престолі, коли біля нього будуть видимі незліченна кількість ангелів».³¹³

Вони будуть розділені на дві частини ті, хто праворуч названі вівцями, а тих, хто ліворуч козлами.³¹⁴ І нарешті, перед очима тих хто праворуч з'явиться Небесне Царство, а перед осудженими відкриється видіння вічного покарання

³¹⁰ Див. GREGORII NYSSENI, *De Beatitudinibus, Oratio V*: PG 44, 1261B.

³¹¹ GREGORII NYSSENI, *In Christi Resurrectionem, Oratio III*: PG 46, 653C.

³¹² GREGORII NYSSENI, *De Pauperibus Amandis, Oratio II*: PG 46, 472A.

³¹³ GREGORII NYSSENI, *De Beatitudinibus, Oratio V*: PG 44, 1261B.

³¹⁴ Див. GREGORII NYSSENI, *De Pauperibus Amandis, Oratio I*: PG 44, 461A.

та вічного страждання: «очам всіх відкриється невимовне Царство Небесне, а також на противагу цьому, будуть показані страшні муки».³¹⁵

Правдивий Суддя, буде цілком неупередженим щодо підсудних, і навіть вислухає підсудних: «Чую там слова Судді до підсудних і відповіді підсудних до Царя».³¹⁶ Також наш Суддя буде дивитись не лише на сам гріх людини, але й також і на обставини цих гріхів,³¹⁷ зокрема чи свідомо це було вчинено чи ні, чи зрілою була в цей час людина чи ще дитиною, чи причиною цього було бідність чи багатства:

бо все це і подібне до цього відкриється, відкриється з міри і способу життя, і в такому разі для винесення суду над проведеним життям буде необхідно для судді досліджувати пристрасть, втрату, хворобу, старість, зрілість віку, юність, багатство, убогство в людині яка знаходиться в кожній з цих обставин добре або погано проводила життя.³¹⁸

Він стверджує, що страждання грішників не є покаранням, але ліком для людської природи: «Така душа, яка не відчуває за собою провини, яка вона повинна стати на суді, не боїться геєнни, не боїться суду».³¹⁹ Людська природа потребує очищення від зла, яке приросло до людської природи:

Тому – сказав я, – суд Божий, як ми бачимо, накладає не покарання, на тих які сильно згрішили, але, як показало слово, тільки здійснює відділення добра від зла; приєднуючи до причастя в блаженстві; а відділення того, що приросло, стає мукою для того, який приєднується.³²⁰

В *Першому посланні до Коринтян* (1 Кор 15:51-52), апостол стверджує, що на момент Другого Пришестя і Страшного Суду буде ще певна частина людей, які так і не зазнають смерті, а тому не пройшли очищення від гріхів у аді.³²¹ Серед людей, які залишаться до цього часу будуть також і грішники, які потребують пройти очищення від гріхів. Тому навіть після Страшного Суду є необхідність існування скінчених адських мук, які матимуть виправний характер:

Різниця побожного або порочного життя найбільше виявиться в тому, що раніше або пізніше людина причаститься блаженства, на яке уповає; бо мірі порочності яка

³¹⁵GREGORII NYSSENI, *De Beatitudinibus, Oratio V*: PG 44, 1261B.

³¹⁶GREGORII NYSSENI, *Pauperibus Amandis, Oratio I*: PG 44, 461A.

³¹⁷Див. GREGORII NYSSENI, *De Anima et Resurrectione*: PG 46, 149D.

³¹⁸Там само GREGORII NYSSENI, *De Anima et Resurrectione*: PG 45, 156C.

³¹⁹GREGORII NYSSENI, *In Funere Pulcheriae Oratio*: PG , 869C.

³²⁰GREGORII NYSSENI, *De Anima et Resurrectione*: PG 46, 145A.

³²¹Див. GREGORII NYSSENI, *De Hominis Opificio, cap. XII*: PG 44, 205D.

потрапила в кожного, буде, звичайно, відповідати тривалості очищення. Лікуванням душ буде очищення від порочності. А це не може бути успішним без відчуття болю.³²²

Рано чи пізно будь-яке зло повинне перестати існувати: «Бо злу належить колись бути цілком і неодмінно вилученим з того, що існує, тому те, що узгоджується зі сказаним вище, існує насправді, а потім зовсім перестане існувати».³²³ В протилежному випадку це означало б поразку Божу, який творячи світ допускає і вічне буття зла.³²⁴

Таким чином отці каппадокійці формують основу ортодоксійного вчення про останні речі. Їх єднає велика кількість спільних поглядів в представленні другого пришестя Христового, як остаточної і кінцевої точки людської історії.

На думку Василя Великого та Григорія Нисського цю подію можна назвати – «Восьмий день». Усі каппадокійці стверджують, що Христове пришестя буде тілесним. Григорій Богослов додає, що Він прийде у воскреслому тілі. Василій Великий вважає, що з Його пришестям остаточно зупиниться рух природи. Григорій Нисський навчає, що це відбудеться тоді коли припиниться народження нових людей.

Також каппадокійські богослови погоджуються з тим, що це пришестя відбудеться у славі Отця, і у супроводі ангелів, які служитимуть Йому і поклонятимуться. Свідком другого пришестя буде увесь всесвіт, стверджує Василій, і воно матиме чуттєвий характер, додає святий Григорій Нисський. Це пришестя, на думку Григорія Назіанзина є очікуваною подією, яка для праведників буде світлом, а для грішників вогнем. Василій Великий навчає що, учасником парусії буде також і Святий Дух.

Каппадокійців теж єднає думка, що провісником цього пришестя буде сурма архангела, яка розбудить усіх від віку спочилих. Божий Дух поверне до первісної єдності душу і тіло людини. На думку Василя Великого, воскресіння необхідне для того, щоб усе творіння з'явилося на Суд. Григорій Нисський і Григорій Назіанзин вказують, що воскресіння матиме очищувальний характер.

³²²GREGORII NYSSENI, *De Anima et Resurrectione*: PG 46, 157D.

³²³Там само GREGORII NYSSENI, *De Anima et Resurrectione*: PG 46, 157D.

³²⁴Див. J. PELIKAN, *The Shape of Death*, 85.

Нисський також стверджує, що воскресіння це – повернення первісного Божого образу людини і нетління природи. Григорій Богослов припускає, що людина в такий спосіб стане богом по благодаті.

Суд, у вченні каппадокійських богословів, буде страшним, все творіння буде тремтячи очікувати цього Суду. Василій Великий вважає, що Суд буде страшним оскільки на ньому будуть показано перед усіма ангелами і людьми справжній стан людини, він буде страшніший ніж вічний вогонь, навіть праведники з трепетом очікуватимуть його. Григорій Назіанзин вважає, що Суд буде страшним тому, що він буде праведний і навіть ангели тремтітимуть перед ним.

Страшний Суд чинитиме Праведний Суддя – Христос. Василій Великий і Григорій Нисський також згодні в тому, що Святий Дух теж прийме участь в Суді. Також каппадокійці погоджуються в тому, що людські гріхи будуть обвинувачами на цьому Суді, і тому людина побачивши їх справжній вигляд, засудить сама себе. Святителів також об'єднає думка про те, що Бог зважатиме на всі обставини вчиненого людиною гріха, і від так Суд буде для кожного інший. Григорій Нисський навчає також, що Суд буде проведено не лише над людьми, але й також над духами.

Як наслідок Суду праведників очікує вічне блаженство, а грішників очікуватимуть муки. Василій Великий вважає, що блаженством праведників є участь у Божественній благодаті і пізнання Суцього таким, яким Він є насправді. Григорій Назіанзин вважає, що блаженство праведників це – досконале пізнання і споглядання Святої Тройці, а вічні муки це вогонь совісті і відкинутість Богом. Григорій Нисський, з цього приводу, найбільше відрізняється від інших каппадокійців. Він вважає, що адські очищувальні муки існуватимуть і після страшного Суду, з огляду на те, що зло не може існувати вічно. Тому все творіння може, колись, прийти до єдності з Богом.

Погляди каппадокійських богословів стануть основою церковної есхатології. Вони також вплинуть і на антиохійську богословську традицію, яка мала змогу переосмислити вчення великих каппадокійців.

РОЗДІЛ III

ДРУГЕ ПРИШЕСТЯ ХРИСТА В АНТІОХІЙСЬКІЙ БОГОСЛОВСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Паралельно до Отців каппадокійців, з початку IV ст. розвивається Антіохійській богословській традиція. За основу екзегези біблійних текстів, у цій традиції стає історично-граматичний (буквальний) метод.³²⁵ Спосіб тлумачення текстів Святого Письма, який використовували богослови цієї традиції, був докорінно іншим ніж у олександрійській та каппадокійській традиції, у якій широко користувалися алегоричним методом.³²⁶ Антіохійські богослови використовуючи історичний метод, не мають на меті повністю відмовитись від символічного розуміння тексту. В питанні тлумачення пророчо-месіанських уривків Святого Письма вони не притримуються буквальній інтерпретації біблійного уривку, а допускають пошук глибинного змісту.³²⁷ Радше намагання, через «споглядання» (*θεωρία*) буквального змісту, перейти до тієї духовної реальності, яку намагається відкрити для читачів богонатхненний автор.³²⁸ Першим серед представників цієї традиції з критикою Орігенівського екзегетичного методу і його інтерпретації Святого Письма стає Євстатій Антіохійський, який прямо звинувачує Орігена у навмисному спотворенні Святого Письма та вчення Церкви.³²⁹

3.1 Епіфаній Кипрський (бл. 310 - 403 рр.)

За походженням святий Епіфаній Архієпископ Кипрський, був юдеєм, який в юному віці прийняв християнство і присвятив себе монашому подвигу. В

³²⁵ Див. А.И. САГАРДА, А.И. СИЛОРОВ, «Антиохийская богословская Школа и ее представители» // *Ученые записки*, Выпуск 3, «Патрология», Москва: Росийский Православный университет ап. Иоанна Богослова 1998, 140.

³²⁶ Див. В. DALEY, «Eschatology in the Early Church Fathers» // J. WALLS (ред.), *Oxford Handbook of Eschatology*, Oxford: Oxford University Press 2008, 102.

³²⁷ Див. А.И. САГАРДА - А.И. СИЛОРОВ, «Антиохийская богословская Школа и ее представители», 141.

³²⁸ Див. О. ПИРОГОВ, «Экзегетические Методы свт. Иоанна Златоуста в его Толковании на послание св. ап. Павла к Римлянам» // *Христианское чтение* 9-10 (2009), 77.

³²⁹ Див. О. НЕСТЕРОВА, *Allegoria Pro Typologia*, 10.

монастирі в якому перебував святий Епіфаній, під наставництвом преподобного Лукіяна, займалися переписами книг Святого Письма, не знання якого є для християнина: «стрімкою і глибокою безоднею».³³⁰ Святе Писання стає, для майбутнього архієпископа, найкращим аргументом у боротьби з різноманітними ересями, проти яких найбільше і спрямована творчість святителя. В своїх працях догматичних *Панаріон* та *Проти Єресей*, написаних в проміжку між 374-377 рр., він, чи не вперше серед антиохійських богословів, відкрито засуджує есхатологічні концепції Орігена. Погляди орігеністів, на думку святого Епіфанія, перебувають під впливом поганства і не мають нічого спільного з ортодоксійною вірою Церкви.³³¹ Варто теж зазначити, що святого Епіфанія, лише умовно можна зарахувати до антиохійської богословської традиції, оскільки його екзегетичних творів не збереглося, пені дослідники зараховують його до цієї традиції в силу його христологічного вчення чи есхатології.³³²

3.1.1 Вчення про друге пришестя Христа

Святий Епіфаній, ведучи полеміку з вченням Орігена про воскресіння мертвих, принагідно згадує тему другого пришестя Господнього. Використовує термін «ἐρχόμενον» (той, що приходить).³³³ В святого Епіфанія, термін «παρουσία» (пришестя, присутність) використовується, виключно для означення першого приходу Ісуса Христа.³³⁴

В творі *Анакефалаосіс* святитель, стверджує, що віра у друге пришестя Христове, є неминуче пов'язане з вірою в загальне воскресіння з мертвих. І навпаки через потребу загального воскресіння з мертвих і відбудеться друге пришестя Христове.³³⁵

³³⁰И. БРАНЧАНИНОВ, *Отечник, Рассказы о Жизни Святых Подвижников, Издание 5-е*, Москва: Дарь 2009, 140.

³³¹Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 90.

³³²Див. А. ДУНАЕВ – А. ФОКИН, «Епифаний Кипрский» // *Православная энциклопедия*, т. 18, Москва: Церковно-научный центр Русской Православной Церкви 2008, 578.

³³³S. EPIPHANI, *Anacephalaeosis*: PG 42, 885A.

³³⁴Там само S. EPIPHANI, *Anacephalaeosis*: PG 42, 836B.

³³⁵Див. там само S. EPIPHANI, *Anacephalaeosis*: PG 43, 885A.

Час, коли відбудеться друге пришестя, є невідомим для творіння. Лише Бог знає це, тому цей аргумент використовується автором в контексті заперечення аріанської та духоборчої ересі:

Не сказано ні про ангелів, що вони знають глибини Божі, ні про архангелів. Оскільки: “Про день же той чи годину - ніхто не знає: ні ангели на небі” (Мк 13:32)...Якщо ж хтось думає, що Син не знає про день (страшного суду), то нехай той хто не знає навчиться та не богохулить.³³⁶

Також святий Епіфаній, принагідно, згадує друге пришестя, критикуючи ересь савеліан. Святитель намагається захистити вчення про три особи в Пресвятій Трійці. Наводить слова з Книги Діянь в яких також є згадка і про друге пришестя: «і сказали: “Мужі галилейські! Чого стоїте, дивлячись на небо? Оцей Ісус, який від вас був взятий на небо, так само прийде, як його ви бачили відходячого на небо”» (Ді 1:11).³³⁷

На загал тема другого пришестя Господа Ісуса Христа в творчості святого Епіфанія є лише фрагментарною, а не систематичною. Згадки про цю подію є принагідні, зокрема в контексті потреби заперечити певну ересь. Попри це більш систематично автор розглядає тематику вочоловічення Божого Слова, а саме Його приходу в упокоренні та Його тілесного народження від Святого Духа та Діви. Також більш широко і розгорнуто цей автор розважає над тематикою загального воскресіння з мертвих.

Друге пришестя в мить пробудить усіх померлих на Божий Суд: «Під час Свого другого пришестя Христос «миттєво» перемінить здійснить загальне воскресіння, оскільки Він сам є воскресінням мертвих і первенцем з померлих».³³⁸

3.1.2 Загальне воскресіння мертвих та Суд Божий

Тема загального воскресіння з мертвих, в працях, святого Епіфанія є систематично опрацьованою і з тієї причини, що він ставить собі на меті спростувати вчення послідовників Орігена, які вірять, що у воскресінні тіло

³³⁶ Там само S. ЕПІФАНІЙ, *Anacephalaeosis*: PG 42, 885A // рос. переклад: *Творения святого Епифанія Кипрсакого*, ч. 1 - 6, Москва, Типографія В. Готьє, 1863.

³³⁷ S. ЕПІФАНІЙ, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXII, cap. VI*: PG 41, 1058D.

³³⁸ Там само S. ЕПІФАНІЙ, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. LXVI*: PG 41, 1150A.

людини буде лише духовним.³³⁹ Епіфаній покликається також на попередніх отців Церкви, зокрема на Методія Олімпійського.³⁴⁰ Тіло людини яке протягом життя піддається змінам, має певну постійну основу, свій вид – *εἶδος*, який залишиться у людини при загальному воскресінні з мертвих.³⁴¹ В такому вигляді тіло людини буде безпристрасним і духовним подібно до тіла Ісуса Христа коли воно переобразилось.³⁴²

Епіфаній стверджує, що за основу свого вчення Оріген черпає зі слів апостола Павла з *Першого послання до Коринтян*: «сіється тіло тваринне, а постає тіло духовне. Якщо є тіло тваринне, то є й тіло духовне» (1 Кор 15:44), а також: «Ось що говорю, брати: Тіло й кров царства небесного успадкувати не можуть, ані тлінні - успадкувати нетління» (1 Кор 15:50). На думку святого Епіфанія, Оріген хибно інтерпретує ці уривки, не зберігаючи цілісного погляду Святого Письма щодо воскресіння померлих: «До цього ж апостол додає, що ми повинні скинути з себе земні якості, так як вид тіла зберігається при воскресінні».³⁴³

На це святитель відповідає тим, що наше воскресіння яке повинне бути схожим до Христового воскресіння буде також і тілесним, оскільки це описує Євангеліє від Йоана. Євангелист наводить приклад апостола Томи (Йо 20), а також цитує Євангеліє від Луки і додає, що тіло Ісуса було не від похоті людської, але від Духа Святого і сили Всевишнього (Лк 1:35), та від Діви Марії.³⁴⁴

Серед аргументів Орігена на які звертає увагу святий Епіфаній, щодо духовного воскресіння, він стверджує, що там де йдеться про воскресіння кісток (Єз 37:1-16) не варто розуміти як аргумент на воскресіння плоті, оскільки в Святому Письмі знаходяться згадка про кістки які не мають нічого спільного з воскресінням.³⁴⁵

³³⁹ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 597.

³⁴⁰ Див. А. ДУНАЕВ – А. ФОКИН, «Епифаний Кипрский», 577.

³⁴¹ Див. S. ЕПІФАНІЙ, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. XIV*: PG 41, 1089D.

³⁴² Див. там само S. ЕПІФАНІЙ, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. XXXIII*: PG 41, 1129D-1132A.

³⁴³ S. ЕПІФАНІЙ, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. XV*: PG 41, 1092C-1093AB.

³⁴⁴ Див. там само S. ЕПІФАНІЙ, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. XXXIX*: PG 41, 1132AB.

³⁴⁵ Див. там само S. ЕПІФАНІЙ, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. XXXIX*: PG 41, 1092C-1093A.

Святий Епіфаній зазначає, що Оріген таким чином відкидає історичне розуміння тексту Писання і викривлює правдивий зміст написаного. Як один з аргументів, використаних при цьому Орігеном, був уривок з Євангелія від Матея: «Не бійтеся тих, що вбивають тіло, душі ж убити не можуть; а бійтесь радше того, хто може погубити душу і тіло в пеклі» (Мт 10:28), бо тіло є смертне і не причасне вічному життю. І навіть коли апостол говорить про друге пришестя: «Коли ж Христос, ваше життя, з'явиться, тоді й ви з ним з'явитесь у славі» (Кол 3:4), то тут слід розуміти, що явившись він перемінить тіла усіх людей. Сутність нашого тіла в такий спосіб зміниться, подібно як змінюється сутність зерна кинутого в землю. Якість наших тілес після загального воскресіння повинна змінитись онтологічно.³⁴⁶

Противником цих поглядів Орігена відкрито виступає святий Епіфаній Кирський, стверджуючи, що наші тіла в часі другого пришестя і загального воскресіння будуть такими ж тілами, які людина мала при житті: «Ми воскреснемо з цим тілом і цією душею, з усім нашим сосудом».³⁴⁷ Оскільки людська природа створеною Богом, після гріхопадіння піддається тлінню - то вона повинна воскреснути, щоб з'явитися разом з ангелами перед своїм творцем.³⁴⁸

Заперечуючи вчення Орігена про можливе уподібнення людської душі до ангелів, Епіфаній вважає, що після воскресіння людині буде притаманна її природа вповні, подібно як: «і ангели не виходять і свого первісного виду і не змінюються в подобу інших істот».³⁴⁹ Христос прийшов не з метою змінити людську природу до іншого стану, а повернути їй первісну, впалу з гріхопадінням, природу для якої властиве безсмертя і душі і тіла.³⁵⁰

Людська природа складається з душі і тіла, тому і на загальному воскресінні воскресне тлінне тіло і з'єдналося з розлученою душею: «щоб крім

³⁴⁶ Див. там само S. EPIPHANI, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. XXXIX* PG 41, 1093BD-1096A.

³⁴⁷ S. EPIPHANI, *Anacephalaeosis*: PG 42, col. 885A.

³⁴⁸ Див. там само S. EPIPHANI, *Anacephalaeosis*: PG 42,885A.

³⁴⁹ S. EPIPHANI, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. XXXI*: PG 41, 1117C.

³⁵⁰ Див. там само S. EPIPHANI, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. XXXI*: PG 41, 1117C.

однієї людини, не постало іншої».³⁵¹ В протилежному випадку якщо воскресне лише душа, тоді не можливо стверджувати, що воскресла та сама людина, яку Бог створив як єдність душі і тіла.³⁵² Ці аргументи зустрічаються також у вченні Григорія Нисського, який також вважав потребу воскресіння тіла необхідною умовою, щоб у воскресінні з'явилась та сама людина.³⁵³

Як аргумент воскресіння тіла з душею, святий наводить слова апостола Павла з *Першого послання до Коринтян*: «раптом, в одну мить, при сурмі останній; засурмить бо, і мертві нетлінними воскреснуть, і ми перемінімося» (1 Кор 15:52) та з *Першого послання до Солунян*: «Потім же ми, що живемо, що лишимося, будемо разом з ними вхоплені на хмарах у повітря назустріч Господеві і так будемо з Господом завжди» (1 Сол 4:17), в яких сказано, що ті, хто ще за життя будуть свідками другого пришестя та загального воскресіння мертвих, застануть цю подію ще перебуваючи в тілі і з тілом переживуть парусію.³⁵⁴

Епіфаній Кирський в роздумах над самим терміном «ἀνάστασις» вказує, що він стосується: «не того, що не впало, а того, що впало і встає»³⁵⁵, а в такому випадку сам термін воскресіння стосується тіла яке після смерті є тлінним, а не подібно до душі - безсмертним. Якщо, душа безсмертна, то воскресіння стосується в першу чергу тіла людини, яке при цьому з'єднається з відлученою від нього душею.³⁵⁶

Подібно до Григорія Нисського, він стверджує, що не справедливо було б якщо лише душа, яка змагалась в цьому житті разом з тілом в чеснотах, отримала вічну нагороду.³⁵⁷

Якщо тіло приймало участь разом з душею в подвижництві за життя: в чистоті, пості і інших добрих вчинках, «Бо Бог не є несправедливий» (Євр 6:10), щоби позбавити нагороди за труди і не дати заплати тілу, яке трудилось разом з душею. Оскільки, якщо душа залишиться зовсім одною, то вона, будучи судженою, може заперечити, що не в мені є причина гріх, але від того тлінного і земного тіла

³⁵¹ Там само S. EPIPHANI, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. XXXIV*: PG 41, 1124BC.

³⁵² Див. S. EPIPHANI, *Adversus Haereses, Lib. I, Haeres. XIV*: PG 41, 241AB.

³⁵³ Пор. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 601.

³⁵⁴ S. EPIPHANI, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. LXXI*: PG 41, 1193AB.

³⁵⁵ Там само S. EPIPHANI, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. LXXI*: PG 41, 1193D-1196A.

³⁵⁶ Див. S. EPIPHANI, *Adversus Haereses, Lib. I, Haeres. LXII, cap. V*: PG 41, 701AB.

³⁵⁷ Пор. М. ОКСИЮК, *Есхатология св. Григория Нисского*, 603.

походили блуд, перелюб, і розпуста, тому, що з того часу як тіло від мене відділилось, я нічого такого не вчинила, і буде вона правою в захисті перед Богом.³⁵⁸

Тієї ж думки припускається і Епіфаній Кирський, що і тіло людини, може сказати перед Судом Божим, що причиною гріхів є душа, бо після того, як воно було розлучене з душею, більше гріхів тіло не чинило.³⁵⁹

Критикуючи позицію Орігена, який відкидав ідею тілесного воскресіння, святий пригадує, що наше воскресіння буде подібне Христовому воскресінню, яке також було тілесним: «наш Спаситель і Господь, Син Божий, який прийшов для того, щоб утвердити в нас надію, що ми будемо живі і достатньо багато в підтвердження, нам сказав, показавши на самому Собі».³⁶⁰

Воскресіння приведе усіх людей на Суд Божий, де кожен отримає за своїми заслугами. Одні пробудяться на воскресіння життя, а інші на вічний засуд. Доказом цього Епіфаній вважає саму віру Церкви і про це свідчить Святе Письмо. Покликається на *Євангеліє від Йоана*: «і вийдуть ті, що чинили добро, на воскресіння життя. А ті, що зло чинили, - воскреснуть на суд» (Йо 5:29); *Євангеліє від Маттея*: «І підуть ті на вічну кару, а праведники – на життя вічне» (Мт 25:46), а також на *Друге послання до Коринтян*: «Всім бо нам треба з'явитися перед судом Христовим, щоб кожний прийняв згідно з тим, що зробив, як був у тілі: чи добре, чи зле» (2 Кор 5:10).³⁶¹

Попри те, що тема другого пришестя та Суду Божого не так добре розпрацьованні, як тематика воскресіння та він бачить її як частину цілісності: «Його ж Церква визнає разом і Богом безпристрасним, і того хто постраждав, хто був похований і того хто вознісся і приходить судити живих і мертвих, - як істино сказано, - Його Царству не буде кінця».³⁶² Царство Боже є те, до чого покликана людина, пригадуючи, що Царству Христовому не буде кінця виступає проти хіліазму прихильників якого можна було знайти і в IV ст.

³⁵⁸S. ЕПІФАНІЙ, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. LXII*: PG 41, 1180AB.

³⁵⁹Див. там само S. ЕПІФАНІЙ, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. LXI* PG 41, 1180AB.

³⁶⁰Там само S. ЕПІФАНІЙ, *Adversus Haereses, Lib. II, Haeres. LXIV, cap. LXII*: PG 41, 1188AB.

³⁶¹Пор. S. ЕПІФАНІЙ, *Anacephalaeosis*: PG 42, 885B.

³⁶²Там само S. ЕПІФАНІЙ, *Anacephalaeosis*: PG 42, 885B.

Святий Епіфаній, будучи великим оборонцем віри церкви, лише побіжно зупиняється на темі другого пришествя і зазвичай це робить в контексті заперечення еретиків, які, до прикладу, відкидали віру в тілесне воскресіння або ж були прихильниками хіліазму. На думку святителя і існує нерозривна єдність другого пришествя, воскресіння мертвих та Божого Суду, оскільки ці істини були прийняті церквою від апостолів, а це для Епіфанія є найкращим доказом істинності цієї віри. Зрештою творчість цього автора не залишилась поза увагою майбутніх визначних богословів антіохійської традиції.

3.2 Йоан Золотоустий (349-407 рр.)

Архієпископ Константинопольський Святий Йоан Золотоуст, не лише найбільш відомий гомілевт кінця IV ст. і початку V, але й уже понад 1600 р. залишається прикладом у проповідництві Божого Слова для богословів як східної так, і західної церкви.³⁶³ В екзегезі Йоана Золотоустого присутнє спроба інтерпретації біблійного тексту через *споглядання (θεωρία)* буквального значення Писання.³⁶⁴ Попри це Золотоустий не намагається вузько і лише історично пояснювати Писання. В своїй символічній інтерпретації біблійних текстів він користується методом «анагогії».³⁶⁵

3.2.1 Вчення про друге пришествя Христа

Святитель Йоан Золотоустий, систематично розглядає вчення про друге пришествя Господа нашого Ісуса Христа, маючи на меті, через яскравий і детальний опис, звернути увагу своїх слухачів на близькість і невідворотність останньої події в історії людства. Розпочавшись парусія вже не залишить можливості для навернення і покаяння, тому слід бути повсякчасно готовим до

³⁶³ А. Олійник, «Пріоритет Проповідництва у Діяльності Святого Івана Золотоустого» // *Наукові записки*, Випуск 5, Серія «Історичне релігієзнавство», Острог: Видавництво Національного Університету Острозька Академія 2011, 135 (134-141).

³⁶⁴ Див. О. ПИРОГОВ, «Екзегетические Методы свт. Иоанна Златоуста в его Толковании на послание св. ап. Павла к Римлянам» // *Христианское чтение* 9-10, (2009) 84 (68-99).

³⁶⁵ Див. там само О. ПИРОГОВ, «Екзегетические Методы свт. Иоанна Златоуста в его Толковании на послание св. ап. Павла к Римлянам», 84.

цього.³⁶⁶ В жоден спосіб не можна описати величність цього другого пришествя у славі:

Хто може зобразити все це? Не може жодне слово. Тільки сам досвід може пояснити цю «світлість» (людям) гідним такого видовища. Тоді, я думаю, буде дещо подібне до того, якби засяяло на небі багато сонць чи постійні блискавки. А краще сказати, скільки б я не намагався зобразити словами цю красу, я не зможу належно висловити її.³⁶⁷

Для того щоб пояснити те, в чому полягала помилка юдеїв які не прийняли Христа. Він стверджує, що пророки у Писанні говорять про: «два пришествя Христа (*τῶν Χριστῶν παρουσίας*)»³⁶⁸, аюдеї цього так і не прийняли. Також для означення другого пришествя використовує слова самарянки з Євангелія від Йоана (Йо 4:25): «прийде Месія «*Μεσσίας ἔρχεται*»».³⁶⁹

В Гомілії на Друге послання до Солунян, святий Константиннопольський стверджує, що передвісником другого пришествя буде приход Антихриста, який не лише видаватиме себе за Бога, але й також вимагатиме до себе божественного поклоніння.³⁷⁰ На противагу Христу, який приходить в ім'я Отця, антихрист прийде в своє ім'я і його вчення прийметься: «відкинувши того хто приходив по волі Божій, безсумнівно приймуть противника Божого».³⁷¹

Після приходу антихриста, Золотоустий вважає, що повинен прийти Ілля: «Як Ілля буде предтечею другого пришествя, так і Йоан був предтечею першого».³⁷² Як Йоан Предтеча був передвісником першого приходу Христового, так Ілля буде предвісником другого пришествя: «Він сказав також, що ознакою цього часу будуть безперервні і невимовні лиха, і що має прийти Ілля».³⁷³

Антихрист видаватиме себе за Бога, чинитиме різні чуда і зрештою вимагатиме до себе Божественного поклоніння: «Він не буде змушувати до ідолослужіння, а буде противником Божим, відкине всіх богів і велить

³⁶⁶ Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 106.

³⁶⁷ JOANNIS CHRYSOSTOMI ARCHIEPISCOPI CONSTANTINOPOLITANI, *Expositio in Psalmi CIX*, 6: PG 55, 275; укр. переклад: *Повне зібрання творинь святителя Йоана Золотоустого, т.5, кн.1, Бесіда на Псалом 109, 6*

³⁶⁸ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Mattheaum, hom. LVII, 1*: PG 58, 557.

³⁶⁹ Там само JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Mattheaum, hom. LVII, 1*: PG 58, 557.

³⁷⁰ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam II ad Thessalonicenses Commentarius, cap. II, hom. III, 2*: PG 62, 482.

³⁷¹ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Joannem, hom. XLI, 2*: PG 59, 236.

³⁷² JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Mattheaum, hom. LVII, 1*: PG 58, 559.

³⁷³ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam II ad Thessalonicenses Commentarius, cap. I, hom. I, 1*: PG 62, 457.

поклонятися собі, замість Бога, і буде сидіти в храмі Божому, - не в єрусалимському тільки, але і всюди в церквах».³⁷⁴

Коментуючи уривок з *Другого послання до Солунян*: «І тепер знаєте, що саме стримує його з'явитись у часі своєму. Так, тайна беззаконня орудує вже тепер. Лише тепер є той, хто його стримує, аж поки не буде усунений» (2 Сол 2:6-7), святий Йоан вважає, що прихід антихриста не розпочнеться до того часу поки існувати римська імперія, яка своїм порядком струмує його прихід: «коли ж перестане існувати Римська держава, тоді він (антихрист) прийде».³⁷⁵ Четверте царство – Римська Імперія, згідно з пророцтвом Даниїла, теж повинне впасти, і тоді відбудеться прихід Антихриста.

Підсумовуючи Йоан цитує апостола: «І тоді й з'явиться беззаконний, якого Господь Ісус умертвить духом уст своїх і знищить сьйвом приходу свого» (2 Сол 2:8).³⁷⁶ Перемога над дияволом, в баченні Йоана, вже відбулася хресною жертвою Христа, проте він остаточно перемаже посланця диявола – антихристом, щойно лише розпочнеться пришестя Христа: «Подібно до того, як вогонь, коли тільки наближається, ще перш пришестя свого призводить в заціпеніння і знищує малих тварин, тих які навіть далеко знаходяться від нього, так точно і Христос одним Своїм велінням і пришестям вб'є антихриста».³⁷⁷

Прихід Христа буде раптовий, так, що ніхто навіть антихрист не очікуватиме цього. Для багатьох ці об'явленні істини про останній день, на думку Золотоустого, будуть нісенітницею і балачками: «Прийде день, що палає як піч» (Мал 4:1). І ніхто не усвідомлює цього але нехтує цими страшними і жахливими речами більше, ніж байками, ніхто не слухає, усі сміються і знущаються».³⁷⁸ Та незалежно від того, чи вірять у нього, чи ні, він все ж настане.

³⁷⁴JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam II ad Thessalonicenses Commentarius*, cap. II, hom. III, 2: PG 62, 480.

³⁷⁵ТАМ САМО JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam II ad Thessalonicenses Commentarius*, cap. II, hom. IV, 1: PG 62, 486.

³⁷⁶ТАМ САМО JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam II ad Thessalonicenses Commentarius*, cap. II, hom. IV, 1: PG 62, 486.

³⁷⁷ТАМ САМО JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam II ad Thessalonicenses Commentarius*, cap. II, hom. IV, 1: PG 62, 486.

³⁷⁸Повне зібрання творінь святого Йоана Золотоустого, т.12, кн.2, Слово 44, Про упокорення, терпіння і побажання майбутніх благ. Про друге пришестя Господа нашого Ісуса Христа, 1.

Йоан Золотоустий, також покликається на апостола Павла, вказуючи на знаки другого приходу Христового, яке розпочнеться голосом архангела. Ті, хто залишиться живим до Його славного приходу, будуть піднесена на хмарі на зустріч Йому. Інша категорія людей при цій події залишиться на землі:

Піднімемося ж, улюблені, і направмо наші погляди на друге пришестя Христове. Павло говорить: «Сам Господь у час сповіщення, при голосі архангела і сурми Божої, зійде з неба і ми, що залишились живими, будемо піднесені на хмарах назустріч Господеві у повітря» (1 Сол 4:16-17), але не усі. А що не всі ми будемо піднесені, але одні залишаться, а інші будуть піднесені.³⁷⁹

На противагу першому пришестю Христа, яке відбулося в упокоренні, мав потребу у всьому: «Він прийшов не із шумом, не чинячи сум'яття, не хитаючи землю, не метаючи блискавок, не потрясаючи небом, не посилаючи безлічі ангелів, не розриваючи тверді і не сходячи на хмарах»,³⁸⁰ то друге пришестя буде славним, оскільки всі ці ознаки сповниться.

Для блага людини час другого пришестя є приховано, тому не варто розраховувати лише на знаки, які подає нам Христос, варто повсякчасно бути готовим до цього.³⁸¹ Для того, щоб постійно чували, очікуючи Його: «Не говорить їм про час свого приходу, щоб вони повсякчасно були готові до цього».³⁸² Схожу думку висловлює також і Епіфаній Кирський, зазначаючи, що Христос, як Бог очевидно повинен знати цей час, але не відкриває для блага своїх учнів.³⁸³

В *Бесіді на перше послання до Солунян*, Золотоустий стверджує, що людському розумові природно прагнути знати все, а особливо цікавий для нього – час дня Господнього. Проте таке знання не приносить жодної користі. Знаючи про час, можна було б все життя прожити в гріхах і відкласти покаєння до останнього моменту. Тому кончина кожної людини в певній мірі буде для неї початком другого пришестя: «Припустимо, що кінець настане через двадцять, тридцять, сто років: як це стосується нас? Чи не стане для кожного

³⁷⁹Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого, т.2, кн.1, *Бесіда на Вознесіння Господа нашого Ісуса Христа*, 5.

³⁸⁰Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого, т.5, кн.1, *Бесіда на Псалом 49*, 3.

³⁸¹Пор. М. ОКСИЮК, *Есхатологія св. Григорія Нисского*, 616.

³⁸²JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Mattheaum, hom. LXXVII, 2*: PG 58, 697.

³⁸³Пор. S. EPIPHANII, *Anacephalaeosis*: PG 42, 885A.

наша кончина кінцем віку цього».³⁸⁴ Також Золотоустий стверджує, що для вірних це пришестя буде радісною подією. Праведники не радітимуть з того, що нарешті буде покаране зло, але з тієї причини, що самі unikнули страждання: «Його прихід для одних стане радістю, а для інших мукою».³⁸⁵

Якщо під час першого пришестя практично ніхто не зміг впізнати в ньому Христа, то друге пришестя буде об'явленим по всьому світу, так, що навіть не потрібно буде комусь звіщати про нього, воно само про себе говоритиме:

А згодом Він прийде не так, а настільки явно, що Його пришестя навіть не буде мати потреби в провісникові. Тому Він Сам, указуючи на очевидність Свого майбутнього пришестя, говорив: «Коли скажуть вам: «Ось Він у пустелі», – не виходьте. «Ось Він у потаємних кімнатах», – не йміть віри. Бо, як блискавиця виходить зі сходу і з'являється аж до заходу, так буде пришестя Сина Людського» (Мт 24:26). Воно само покаже себе і сповістить про себе. Те ж саме буває і з блискавкою: ми не маємо потреби, щоби хтось сповіщав про неї, але як тільки вона появляється, тут же стає видимою для всіх і то одночасно для усіх.³⁸⁶

Для тих хто очікує це пришестя – це нагода принести жаль за свої гріхи, оскільки більше не буде такої нагоди. Друге пришестя відкриє перед людьми все те, що вони вчинили, тому слід негайно принести каяття за вчиненні гріхи. Усі гріхи будуть викриті, тому варто якнайшвидше покаятися: «Але саме тому і варто було підсилювати плач, що ми такі безглузді, а сміємося над тим, над нам слід було би ридати: “Відкривається гнів Божий з неба на всяке нечестя і неправду людей, які придушують істину неправдою” (Рим 1:18)».³⁸⁷

Використовуючи образ Сина Чоловічого з книги пророка Даниїла, Йоан Золотоустий також стверджує, що символіка білої одежі найперше окреслює чистоту і сянність Христову. Він приходиться і передає все вогню, який є образом очищення від бруду гріху. Прийшовши в такій величі, Христос вказуватиме на те покарання, яке очікує людину за нерозкаяне зло:

Той, Хто сидить на престолі, має чисте волосся, мов хвиля, і білий одяг, мов сніг, тому, щоби ти тут мав на увазі не волосся й одяг, а чистоту і світлість, він представляє все у вогні. «Перед Ним вогонь, що все палить, навкруги Нього сильна буря». У таких образах і цей пророк виражає непохитність, незмінність,

³⁸⁴ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam I ad Thessalonicenses Commentarius*, cap. V, hom. IX, 1: PG 62, 445.

³⁸⁵ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam II ad Thessalonicenses Commentarius*, cap. II, hom. III, 1: PG 62, 482.

³⁸⁶ Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого, т.5, кн.1, Бесіда на Псалом 49, 3.

³⁸⁷ Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого, т.12, кн.2, Слово 44, Про упокорення, терпіння і побажання майбутніх благ. Про друге пришестя Господа нашого Ісуса Христа, 3.

світлість і неприступність Божу. Він не обмежується тільки вогнем, але, бажаючи показати силу Його покарання.³⁸⁸

В такий спосіб описує друге пришестя Христа в славі святий Йоан Золотоустий, постійно пригадуючи своїм слухачам про необхідність повсякчасної готовності до цього. І в такий спосіб друге пришестя Христове перемігши антихриста дасть, початок загальному воскресінню мертвих.

3.2.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих

Святий Йоан Золотоустий фундаментально застановлюється над питанням майбутнього загального воскресіння. На його думку, віра в воскресіння з мертвих лежить в основі християнської надії.³⁸⁹ Вона не підлягає розумовому осмисленню, але є об'явленою Христом і його воскресінням: «Якщо наше тіло є член Христовий, а Христос воскрес, то і тіло, без сумніву наслідуватиме свою Голову»³⁹⁰

Золотоустий стверджує, що сигналом початку загального воскресіння буде звуком сурми архангела Михаїла, який таким чином: «розбудить заснулих від Адама і до кінців віків».³⁹¹ В *Гомілії на Перше послання до Солунян* він стверджує, що цей голос архангела, який сповістить про загальне воскресіння, буде подібний до закликів невіст, які очікували нареченого: «Та опівночі крик залунав: Ось молодий! Виходьте йому назустріч (Мт 25:6)».³⁹²

Святий Йоан також роздумує над послідовністю подій загального воскресіння з мертвих. Під час Господнього пришестя, ще будуть ті, хто ще не зазнав смерті. За Божим наказом спершу повинні воскреснути померлі, а ті, хто до цього часу залишиться живим повинні разом з ними з'єднатись: «Коли ж вони встануть, то, з'єднавшись з живими, разом з ними вхоплені будуть в

³⁸⁸ Повне зібрання творінь святого Йоана Золотоустого, т.5, кн.1, Бесіда на Псалом 49, 3.

³⁸⁹ Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 106.

³⁹⁰ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam I ad Corinthios, hom. XVII, 2*: PG 61, 141.

³⁹¹ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Secundum Adventum Domini Nostri Jesu Christi et de Eleemosyna*: PG 61, 775.

³⁹² JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam I ad Thessalonicenses Commentarius, cap. IV, hom.VIII, 1*: PG 62, 460.

повітря на хмарах, на зустріч Христу, і таким чином царюватимуть з Ним завжди».³⁹³

Це воскресіння відбудеться миттєво, так, що ті, хто в цей час ще житиме навіть не встигнуть цього вповні усвідомити: «Скаже Господь в останній день – і повстануть усі, при цьому так швидко, що ті, хто ще будуть живі, не випередять померлих, і все це звершиться і закінчиться в найкоротший час, миттєво».³⁹⁴

Воскресіння людського роду матиме двоякий характер: тілесне, і духовне. На протигагу воскресінню Христовому, яке було лише тілесне. Так, як людський рід впав в гріх, то через це падіння, першою смертю зазнала душа людини, що і є це смертю духовною. Згодом, як наслідок духовної смерті настає друга смерть, якій підпадає людське тіло – смерть тілесна. Христос, будучи безгрішним, підлягав лише одному воскресінню:

Ми померли двоякою смертю і очікуємо двоякого воскресіння. Христос помер однією смертю тому він і воскрес одним воскресінням. Як це? Я відповім. Адам помер по тілу і по душі, помер і гріхом і природою: «бо того самого дня, коли з нього скуштуєш, напевно вмреш» (Бут 2:17). Хоча природою він не помер в цей же день, але помер гріхом; це смерть – душі, а то смерть – тіла. Зрештою коли чуєш про смерть душі, то не вважай, що душа помирає: душа ж безсмертна; а смерть душі є гріх і вічне покарання.³⁹⁵

Не варто сумніватися в істинності воскресіння також і тому, що поставивши під сумнів віру у воскресіння, людський рід, ставить під сумнів, віру в Всемогутнього Бога, який все знає і все може, зокрема, пізнати глибини людського єства: «Якщо ти не віриш у воскресіння, тому, що не розумієш як Бог здійснить це воскресіння, то, тоді, не віриш і тому, що він знає всі сердечні помисли, які також невидимі».³⁹⁶

Архієпископ Константинопольський також стверджує, що недоцільно вважати, що воскресне інша людина, адже воскресне те саме тіло, що і померло. Так, як воскресло те саме тіло Христа, яке було прибите до хреста, а

³⁹³JOANNIS CHRYSOSTOMI, *Sermo I De Consolatione Mortis* 5: PG 56, 298.

³⁹⁴JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam ad Ephesios, cap. I, hom. III, 1*: PG 62, 24.

³⁹⁵Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого, т.2, кн.1, Слово проти тих, що впираються і про воскресіння з мертвих, 4.

³⁹⁶JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam I ad Corinthios, Homiliae XVII, 3*:PG 61, 143.

старозавітнім прообразом цього був пророк Йона, який був проковтнутий рибою і те саме тіло Йони було випущено рибою.³⁹⁷

В Божому плані спасіння людини буде передбачено, що саме через смерть та воскресіння людство остаточно переможе зло: «Не одна істота сіється, а інша встає, але проросте те саме, що посіяли але в кращому стані».³⁹⁸

В *Гомілії на Друге послання до Коринтян*, Золотоустий зазначає, що для осягнення вічної нагороди не достатньо просто, померти оскільки тоді одна не осягне правдивої нагороди. Так само і не варто надіятися лише на саме воскресіння, але потрібно бути добрим в очах Божих: «Ось чому, роздумуючи над воскресінням, він не дав підстав, надіятися лише на нього...так само кажучи про роз'єднання з тілом, щоб ти не подумав, що цього достатньо для спасіння, додав до цього, що потрібно бути праведним в Бозі»³⁹⁹

Полемізуючи з маніхеями, які відкидали віру в необхідність тілесного воскресіння, Йоан Золотоустий стверджує, що так, як тіло за життя змагалося за чесноти разом з душею тоді чому ж лише одна душа повинна наслідувати небесне блаженство: «Що ж ти кажеш? Плоть не приймає участі у увінчанні? Але воно ж приймало участь в змаганні, як же залишиться без нагороди».⁴⁰⁰

Відповідаючи на закид маніхеїв, які стверджували що розбійник на хресті ще досі не зазнав воскресіння, оскільки, Христос сказав йому: «Істинно кажу тобі: Сьогодні будеш зо мною в раї» (Лк 23:43). Святитель Йоан навчає, що майбутнє воскресіння стосується не «царства раю», а «царства небесного»: «ти втратив рай, а Бог відкрив для тебе неба, ти засуджений на тимчасову працю, а удостоївся отримати вічне життя».⁴⁰¹

В одній з екзегетичних праць, *Гомілії на послання до Римлян*, пояснюючи уривок: «Не тільки вони, а й ми самі, що маємо зачаток Духа, ми самі в собі стогнемо, очікуючи усиновлення, визволення нашого тіла» (Рим 8:23), святитель Йоан, стверджує, що визволення від теперішнього тіла потребує

³⁹⁷ Див. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam I ad Corinthios, Homiliae XLI*, 2: PG 61, 356.

³⁹⁸ Там само JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam I ad Corinthios, Homiliae XII*, 2: PG 61, 356.

³⁹⁹ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam II ad Corinthios, Homiliae X*, 3: PG 61, 470.

⁴⁰⁰ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Genesis Sermo VII*, 4: PG 54, 613.

⁴⁰¹ Там само JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Genesis Sermo VII*, 4: PG 54, 613.

людська природа, яка була зраненою гріхом. Підпавши під гріх, людина змінила первісну природу, не лише свою, але й цілого світу, спотворивши її. Тому смерть і воскресіння є необхідною умовою для визволення з полону гріху людської природи і цілого світу: «А в доказ того, що разом з руйнуванням тіла прийде зміна в стані всіх речей, приймаючих участь в житті людини, апостол в іншому місці написав: “бо проминає образ світу цього” (1 Кор 7:31)». ⁴⁰²Таким чином все створіння повинне преобразитися до нетління. ⁴⁰³

Таким є уявлення Архієпископа Константинопольського щодо загального воскресіння з мертвих, в якому воскресіння з смерті тілесної і воскресіння духовне є необхідною умовою для відновлення Богом первісної людської природи, та зустрічі з Христом. ⁴⁰⁴

3.2.3 Вчення про Суд Божий

На думку Золотустого перспектива Божого Суду повинна пробуджувати в людині бажання до змагання у чеснотах, тобто пригадувати їм необхідність проводити своє життя в дусі Євангелія. В протилежному випадку, не зберігаючи принципів Християнських чеснот, людина отримає вічне засудження: «і вони, в той час коли прийде єдинородний Божий Син з ангелами Своїми, засяде на престолі і поставить перед Собою увесь всесвіт, будуть приведені оголені і без будь-якої величності, не маючи ні в кому захисника, ні покровителя, без будь-якої жалості будуть вкинені в вогняні ріки». ⁴⁰⁵

В *Гомілії на Друге послання до Коринтян*, св. Йоан додає, що пам'ять про вічні муки є більш ефективною, ніж обіцянка майбутнього блаженства від якого людина може і відмовитися, а от відвічних мук не погодиться відмовитися ніхто:

Бажання уникнути мук діє сильніше, і якщо покаранням буде лише позбавленням від вічного блаженства, то багато хто на це легко би погодився; якщо ж покаранням будуть муки то навряд хтось на це погодиться; звісно ж, перше варто вважати більш нестерпним, але для багатьох, через їх слабкість та прив'язаність до

⁴⁰²JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam ad Romanos, Homiliae XIV*, 6: PG 60, 552.

⁴⁰³Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 106.

⁴⁰⁴Див. J. KELLY, *Early Christian Doctrines*, 482.

⁴⁰⁵JOANNIS CHRYSOSTOMI, *De Resurrectionem Mortuorum*, 1: PG 50, 419-420.

земного, останнє виявиться більшим тягарем. Тому, з огляду на те, що більшість слухачів не стільки зацікавились обіцяними благами, скільки стривожились загрозою покарання, (апостол) і вирішив за необхідне підсумувати своє слово так: «Всім бо нам треба з'явитися перед судом Христовим» (2 Кор 5:10). І знову ж, залякавши і стурбувавши слухача пригадуванням про цей суд.⁴⁰⁶

Пам'ять про Божий Суд покликана пробудити у слухачів проповіді Йоана Золотоустого бажання не чинити зла. На думку архієпископа Константинопольського, саме страх, перед вічним покарання, є більш дієвим способом заохотити людину до виконання Божих заповідей і ведення духовної боротьби з гріхом, ніж обіцяні їй вічні блага.⁴⁰⁷

Христос, на думку Йоана, навмисне не розкриває часу того дня в який відбудеться Божий Суд. Він, будучи Божим Сином, вичерпно описав знаки при яких розпочнеться Суд на усім людським родом, тому не варто сумніватись в тому, що він не знає дня. Не відкриває правди про цей день маючи на меті звернути увагу апостолів на необхідність постійної праці над собою: «Ви кажете, що знаєте навіть сутність Богу: Син же Божий, не знає останнього дня, Син, який безперестанно перебуває в лоні Отця, - не дивлячись на те, що пізнання сутності, куди важливіше ніж пізнання того дня».⁴⁰⁸

В своєму творі, *Солово про майбутній Суд*, Йоан вказує на те, що певна категорія людей вважає, що якщо Бог милостивий і чоловіколюбний, то: «не має ані покарань, ані муки».⁴⁰⁹ Тоді, відповідно до цього ніякого Суду, а тим більше вічного засудження в гесні не буде. Так серед аргументів, тих хто відкидають вчення про остаточний страшний Суд, побутує сумнів, чи зможе Бог, чоловіколюбний і милосердний, в такому випадку карати тих, хто за життя Його не пізнав. Проте святий критикує це твердження стверджуючи, що покарання для грішників і є справжній вияв Божого милосердя: «Як, скажи мені, ти не боїшся, вимовляючи таку зухвалість і стверджувати, що Бог

⁴⁰⁶ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam II ad Corinthios, Homiliae X, 3*: PG 61, 470.

⁴⁰⁷ Пор. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 106.

⁴⁰⁸ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Mattheaum, hom. LXXXII, 2*: PG 58, 765.

⁴⁰⁹ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *Ecloga De Futuri Judicii, hom. XXV*: PG 63, 743; укр. пер. *Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого, т. 12, кн. 2, Слово 25, Про Майбутній Суд, 2.*

людинолюбний і не карає? А коли покарає, то по твоєму виявиться вже не людинолюбним». ⁴¹⁰

Суд буде різним для кожного. Для тих, хто ще не знав Бога і його об'явлення він буде менш суворим, іншим цей Суд буде і для юдеїв, і для греків:

Не дивуйся з того, що пророк, коли говорить про загальний Суд, звертається до юдеїв. Так і Павло говорить: «Лютість і гнів, скорбота й утиск на всяку душу людини, яка чинить зло, спершу юдея, потім і елліна!» І далі: «Ті, які, не маючи закону, згрішили, поза законом і загинуть; а ті, які у законі згрішили, за законом будуть осуджені» (Рим 2:8-9, 12).⁴¹¹

На цей Суд люди будуть приведені сковані ланцюгами власних гріхів, за які протягом життя людина не встигла принести покаєння. Також він наголошує, на тому, що Суд буде страшним: «Справді, ніхто, не звільнившись тут від гріхів, після відходу туди не зможе уникнути відплати за них. Як із тутешніх в'язниць приводять у ланцюгах на суд, так і ті, що відійшли звідси, з різними ланцюгами гріхів ведеться на страшний Суд».⁴¹²

Також на цьому Суді все таємне стане явне: «І так уявімо собі, що цей Суд вже настав. Нехай кожен випробує свою совість, і уявить, що Праведний Суддя уже прийшов і все відкривається і робить явним, – тому, що ми не лише будемо приведені на цей суд але й будемо на ньому викриті».⁴¹³ Йоан намагається вказати своїм слухачам на той сором, який може спіткати їх на Божому Суді.

Йоан Золотоустий коментуючи паралельні уривок з Євангелія від Матея і Луки: «Дві молотимуть на жорнах: одну візьмуть, друга залишиться» (Мт 24:41) і «Кажу вам, тієї ночі двоє буде на одному ліжку: одного візьмуть, а другого залишать (Лк 17:34)», пояснює їх, тим, що і серед багатих людей, і бідних будуть такі, які отримують спасіння. Ті, перші будуть вхоплені на хмарі для отримання вічної нагороди, а останні залишаться на землі очікувати праведного Суду:

⁴¹⁰ Там само JOANNIS CHRYSOSTOMI, *Ecloga De Futuri Judicii*, hom. XXV: PG 63, 743; укр. переклад: *Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого*, т. 13, кн. 1, Слово 25, Про Майбутній Суд, 1.

⁴¹¹ *Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого*, т. 5, кн. 1, Бесіда на Псалом 49, 3.

⁴¹² Там само JOANNIS CHRYSOSTOMI, *Ecloga De Futuri Judicii*, hom. XXV: PG 63, 743; укр. переклад: *Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого*, т. 13, кн. 1, Слово 25, Про Майбутній Суд, 3.

⁴¹³ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam II ad Corinthios, Homiliae X*, 3: PG 61, 470.

«Жорна – це всі ті, що живуть в убогості і скорботах, а постіль і заспокоєння — це всі, що насолоджуються багатством і почестями. Господь, бажаючи показати, що і серед убогих спасаються, і гинуть, сказав, що із тих, котрі мелють на жорнах, «одну буде забрано, а другу залишено», і серед тих, котрі лежать на постелі, «один візьметься, а другий залишиться». Цим Він виражає те, що грішники залишаються тут й очікують кари, а праведники підносяться на хмарах.⁴¹⁴

Найбільшою мукою, яка може очікувати грішників є навіть не геєнна огненна але втратити можливість перебувати в славі Божій: «Нестерпною є геєнна і муки у ній; але якщо уявити собі навіть тисячі геєнн, то все це буде нічим в порівнянні до горя втратити ту блаженну славу».⁴¹⁵ Краще бути тисячу разів битим блискавкою ніж побачити, як Господь відвертає своє обличчя від нас.⁴¹⁶

Попри такий акцент на покарні, який очікує грішників, Золотоустий також стверджує, що апостол не лишає нас лише в страху перед покаранням, але додає і те, що Божа справедливість буде для приємністю, бо Він не залишить поза увагою навіть найменші добрі вчинки людини: «щоб кожний прийняв згідно з тим, що зробив, як був у тілі: чи добре, чи зле» (2 Кор 5:10).⁴¹⁷

Тоді справедливий Суддя віддасть кожному відповідно до того, що кожен сам собі обрав своїми вчинками. Навіть одна з основних цілей демонів, на думку автора, є в тім, щоб переконати людину, що не існує вічного покарання.⁴¹⁸

Всі добрі вчинки – чи велика їх кількість, чи мала не залишаться поза увагою Праведного Судді. Ті добрі вчинки принесуть душі полегшення на майбутньому Суді: «І хто відходить туди з добрими і поганими справами, той отримає полегшення у покаранні й цих муках, а хто добрих не має, а приносить тільки погані, то й не можливо висловити, що буде терпіти будучи відданим на вічні муки».⁴¹⁹

⁴¹⁴ Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого, Бесіда на Вознесіння Господа нашого Ісуса Христа, т.2, кн. 1, 3.

⁴¹⁵ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Mattheaum, hom. XXIII,8*: PG 57, 317.

⁴¹⁶ Див. там само JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Mattheaum, hom. XXIII,8*: PG 57, 317.

⁴¹⁷ Див. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam II ad Corinthios, hom. X, 3*: PG 61, 470.

⁴¹⁸ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Mattheaum, hom. XIII,5*: PG 57, 216.

⁴¹⁹ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *Ecloga De Futuri Judicii, hom. XXV*: PG 63, 748; укр. переклад Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого, т.12, кн. 2, Про Майбутній Суд, Слово 25, 269.

Христос буде судити усіх від віку спочилих, а запорукою Його праведного суду є саме воскресіння Христове: «а те, що Суд праведний, показує Його воскресіння, так одне підтверджується іншим... Дивись як Павло показує Його суддею і промислом світу».⁴²⁰

Як наслідок Суду, усі праведники і грішники будуть розділеними, праведники будуть увінчаними славою Божою. Разом із Судом розпочнеться вічний вік, в якому вже ніщо з земного світу не буде схоже до цього кращого стану:

праведники отримують вінці, кожний дає звіт за свої гріхи, а за добрі справи одержує нагороди; як починається інше життя, у якому вже нема ні смерті, ні хвороби, ні старості, ні бідності, ні наклепів, ані підступів, ані домів, ані міст, ані мистецтв, ані мореплавства, ані одягу, ані їжі, ані питва, ані покривал, ані постель, ані столів, ані світильників, ані злих намірів, ані битв, ні судилищ, ані шлюбів, ані болю пологів, ані народжень, а все зникає, розвивається, мов порох, і настає інший, кращий стан життя, – тілу дарується нетління, безсмертя і велика сила.⁴²¹

В такий спосіб Божий Суд, як остаточна подія людської історії, буде перемогою Бога над усяким злом та несправедливістю. Пам'ять про Божий Суд була покликана, пробудити в слухачів бесід Золотоустого бажання жити праведним християнським життям. Концепції другого пришестя, загального воскресіння з мертвих та Божого Суду тісно переплетені в його творах і творять на погляд Йоан цілісну єдність, мета якої – виховання у слухачів моральних цінностей та заохочення до боротьби з гріхом та досягнення Царства Небесного.

3.3 Теодор Мопсуестійський (352-428 рр.)

Творчість Теодора Мопсуестійського чи не найповніше репрезентує Антіохійську традицію біблійної екзегези.⁴²² В свою чергу, його, есхатологічні погляди, також вирізняються оригінальністю.⁴²³ Теодор, в своїх богословських міркуваннях, намагався наголосити на прірві, яка існує між трансцендентним Богом та його творінням. Тому і в питанні щодо воплощення він намагається

⁴²⁰ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Acta Apostolorum*, hom. XXXVIII, 4: PG 60, 273.

⁴²¹ JOANNIS CHRYSOSTOMI, *Expositio in Psalmi CIX*, 6: PG 55, 275; укр. переклад *Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого*, т.5. кн.1, *Бесіда на Псалом 109*, 6.

⁴²² Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 111.

⁴²³ Див. там само В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 111.

знайти певну модель єднання Бога Слова з людською природою, в якій він наголошував на тому, що Христос, як досконала людина, прийняв Бога в своєму тілі, неначе в храмі, що зрештою впливає і на розуміння правди християнської надії.⁴²⁴

3.3.1 Вчення про друге пришестя Христа та Суд Божий

Принадно Теодор Мопсуестійський пригадує, що Другому пришестю Христа передуватиме об'явлення антихриста.⁴²⁵ Коментуючи *Друге Послання до Солунян*, автор стверджує, що Христос прийде для того, щоб побороти владу диявола, який намагатиметься звести людство до єресей і до загибелі.⁴²⁶ В цьому місці використовує термін парусія (*τῆς Χριστοῦ παρουσίας*).⁴²⁷

Також Теодорет відповідаючи на звинувачення проти Християн, які їм приписував імператор Юліан, описує ті ознаки які передують другому пришестю Христа. Пригадує, що повинен постати народ на народ, царство на царство, все це свідчитиме про наближення: «все це свідчить про, що його пришестя (*τὴν παρουσίαν αὐτοῦ*) наблизилося».⁴²⁸

Диявол, при цьому, змусить усіх хто попаде під його владу, поклонятися йому як божеству.⁴²⁹ Об'явленню антихриста (*ἀποκάλυψιν τοῦ Ἀντιχρίστου*),⁴³⁰ протиставляється пришестя Господа (*τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας*),⁴³¹ при цьому владу антихриста остаточно подолано.

Теодорет вважає, що світова історія поділяється на два етапи. Перший історичний етап у якому ніхто не міг досягнути спасіння. Другий етап розпочинається з воскресінням Христа, а остаточно спониться при Його другому пришесті та воскресінні мертвих.⁴³²

⁴²⁴ Див. там само В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 112.

⁴²⁵ Див. там само В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 114.

⁴²⁶ Див. THEODORI MOPSUESTENI, *In Posteriolem Epistolam ad Thessalonicas, cap. II*: PG 66, 933B.

⁴²⁷ Там само THEODORI MOPSUESTENI, *In Posteriolem Epistolam ad Thessalonicas, cap. II*: PG 66, 933B.

⁴²⁸ THEODORO DI MOPSUESTIA, *Replica a Giuliano Imperatore*, a cura di Augusto Guida, Firenze: Nardini Editori, 1994 96.

⁴²⁹ THEODORI MOPSUESTENI, *In Posteriolem Epistolam ad Thessalonicas, cap. II*: PG 66, 933C.

⁴³⁰ Там само THEODORI MOPSUESTENI, *In Posteriolem Epistolam ad Thessalonicas, cap. II*: PG 66, 936B.

⁴³¹ Там само THEODORI MOPSUESTENI, *In Posteriolem Epistolam ad Thessalonicas, cap. II*: PG 66, 936C.

⁴³² Див. А. Norris, *Manhood and Christ, A Study of the Christology of Theodor of Mopsuestia*, Oxford: Clarendon Press 1963, 161.

3.3.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих

Існує велике протистояння між Божим планом спасіння людини і світом який належить підпаде під владу диявола. Людському буттю притаманне перебування у двох станах: домінування Адама, в якому людина є підвладна гріху, тлінню та смерті; та домінуванню Христа в якому людство віднаходить нетлінність і вічне життя.⁴³³ Теодор також критикує есхатологічні погляди Орігена, алегоричний метод тлумачення Святого Письма, а також віру в наперед існування душі.⁴³⁴

Подібно до Іринія Ліонського, він стверджує, що якщо в теперішньому житті людство є дітьми Адама, в якому Адама є головою цілого тіла, то у воскресінні будемо подібно очолені Христом, і будемо з Ним одним тілом, оскільки приймемо загальне воскресіння. Ці думки він висловлює, зокрема, в його коментарі на *Послання до Галатів*: «Всі бо ви, що у Христа христилися, у Христа одягнулися. Нема юдея ані грека, нема невільника ні вільного, немає ні чоловіка ані жінки, бо всі ви одно у Христі Ісусі» (Гал 3:27-28). Теодор підкреслює це словами, що ця переміна відбудеться: «після воскресіння візьмемо участь у безсмерті».⁴³⁵

В коментарі на Євангеліє від Йоана, він також зазначає, що у загальному воскресінні людство буде з'єднане в Христі: «Я вже більш не у світі, а вони у світі, і я до тебе йду. Отче Святий! Заради імени твого бережи їх, тих, що їх ти мені передав, щоб були одно, як ми!» (Йо 17:11).⁴³⁶ Таким чином загальне воскресіння це повернення до єдності з Христом, цю єдність забезпечить Святий Дух, який переобразить стан людини очоленої Адамом.⁴³⁷

Праведників після Суду очікуватиме таїнственна єдність з Христом, в якій вони воскреснувши і з'єднавшись з Ним, втішатимуться Його присутністю в «небеснім місті». А грішників очікує покарання і вічне засудження. Також

⁴³³ Див. В. DALEY, «Eschatology in the Early Church Fathers», 102.

⁴³⁴ Див. Н.Т. ONDREY, *The Minor Prophets as Christian Scripture in the Commentaries of Theodore of Mopsuestia and Cyril of Alexandria*, ред. G. Clark, A. Louth, Oxford: Oxford University Press 2018, 30.

⁴³⁵ THEODORI MOPSUESTENI, *In Epistolam ad Galatas, cap. III*: PG 66, 905B.

⁴³⁶ Див. THEODORI MOPSUESTENI, *In Evangelium Joannis, cap. XVII*: PG 66, 781A.

⁴³⁷ Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 114.

Теодорет часом критикує думки богословів які ідучи за Орігеном писали про універсальність спасіння для навіть грішників.⁴³⁸

Попри те, що згодом вчення про воплощення Теодора Мопсуестійського було осуджене на Вселенському Соборі в Ефесі (431 р.) як несторіанське, його есхатологічні погляди сильно вплинули на ще одного визначного автора антіохійської богословської традиції, а саме блаженного Теодорета Кирського, чиє вчення про воплощення стане в основі ортодоксійного вчення вже V Вселенського Собору (451 р.).

3.4 Теодорет Кирський (393-466 рр.)

В есхатологічних концепція Теодорет Кирський залишається близьким за духом до Теодора Мопсуестійського, певні думки якого він прямо запозичує та попри це залишається ортодоксійним автором.⁴³⁹ Залишившись в єдності з православними авторами, відчутний вплив на нього мали також такі автори, як Йоан Золотоустий та Епіфаній Кирський. Творчість блаженного Теодорета цікава не лише тому, що він написав коментарі майже до кожної книги Святого Письма, але й також і тим, що він є систематизатором православного вчення. В його творчості розгорнуто опрацьована тематика другого пришестя Христового.⁴⁴⁰ Думки Теодорета напрочуд чіткі і зрозумілі, а його життя було прикладом ревної боротьби за ортодоксійність віри. Певні дослідники погоджуються, що якщо б блаженний Теодорет не був на Ефеському Соборі серед захисників вчення Несторія то його богословські погляди цінувались би на рівні з Василієм Великим та Йоаном Золотоустим.⁴⁴¹

⁴³⁸ Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 114.

⁴³⁹ Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 115.

⁴⁴⁰ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 632.

⁴⁴¹ P. CLAYTON, *The Christology of Theodoret of Cyrus, Antiochene Christology from the Council of Ephesus (431) to the Council of Chalcedon (451)*, edited by Gillian Clark and Andrew Louth, Oxford: Oxford University Press, 2007, 15 (355).

3.4.1 Вчення про друге пришествя Христа

Подібно до святого Йоана Золотоустого та Теодора Мопусестійського, Теодорет стверджує, що друге пришествя Христа розпочнеться приходом антихриста в світ, ціллю якого буде відвести від віри тих, хто не прийняли Євангельську благовість.⁴⁴²

Антихрист, на думку Теодорета, повинен прийти з коліна Дана. Про це він пише в *Коментарі на Книгу Чисел*: «як було сказано, що від коліна Дана народиться губитель, який найменує себе христом».⁴⁴³ Для того щоб підтвердити цю думку, блаженний Теодорет покликається на текст Пророка Єремії: «З півночі зірветься лихо на всіх мешканців землі» (Єрм 1:14), при виході євреїв з Єгипту саме коліно Дана було розташоване на північ від ковчегу завіту.⁴⁴⁴ Отож і антихрист повинен прийти з цього коліна. Цю думку раніше висловлювали Іринеї Ліонський і Іполит Римський.⁴⁴⁵

В *Коментарі на пророка Даніїла*, Теодорет стверджує, що: «диявол буде наслідувати вочоловіченню Бога і Спасителя нашого».⁴⁴⁶ Сатана намагатиметься звабити людей різними чудами, фальшиво намагаючись видати себе за Христа.⁴⁴⁷ Схожі концепції щодо антихриста вже були присутні у вченні апологетів та Теодора Мопсуестійського, та Золотоустого, проте найбільш систематично опрацьована вона в блаженного Теодорета.

В цьому ж *Коментарі на пророка Даніїла* також присутня думка блаженного, згідно з якою після того як антихрист зазнає поразки, повинен прийти Ілля. Ціль приходу Іллі буде проповідь Євангелія для юдеїв, своїх одноплемінників. Ця проповідь повинна бути успішною бо багато з юдеї тоді повинні повірити в Христа: «тоді з'явиться великий Ілля проповідувати юдеям пришествя Господнє, і наверне багатьох».⁴⁴⁸ Тут він послідовно використовує

⁴⁴² Див. THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio Epistolam I ad Thessaloicennses, cap. II, 6*: PG 82, 665A.

⁴⁴³ THEODORETI CYRENNIS, *Questionem in Numeros, interr. III*: PG 80, 352C.

⁴⁴⁴ Див. THEODORETI CYRENNIS, *Questionem in Numeros, interr. III*: PG 80, 352C.

⁴⁴⁵ Див. М. ОКСИЮК, *Есхатология Григория Нисского*, 633.

⁴⁴⁶ THEODORETI CYRENNIS, *Commentarius in Visionem Danielis Prophetae, cap. VII, vers. 26*: PG 81, 1433A.

⁴⁴⁷ Див. там само THEODORETI CYRENNIS, *Commentarius in Visionem Danielis Prophetae, cap. VII, vers. 26*: PG 81, 1433AB.

⁴⁴⁸ THEODORETI CYRENNIS, *Commentarius in Visionem Danielis Prophetae, cap. XII, vers. 1*: PG 81, 1533BC.

для означення пришествя термін Господня парусія (*τὴν τοῦ Κυρίου παρουσίαν*). Царство антихриста триватиме 1290 днів як це зображав Даниїл. А Ілля проповідуватиме ще 45 днів, як написано:

“Від часу скасування повсякчасної жертви й запровадження мерзенної гидоти мине 1290 днів...Щасливий, хто ждатиме й діжде до 1335 днів” (Дан 12:11-12). Ангел дає зрозуміти і об’являє, що після того як, антихрист буде переможений Богом, великий Ілля буде ще проповідувати сорок п’ять днів, і з’явиться Господь, який приходить на хмарах небесних і увінчує тих, хто стягаючи терпіння залишився не ушкодженим.⁴⁴⁹

Буквальний метод тлумачення Святого Письма, який використовує блаженний Теодорет, спричиняє також і пряме розуміння цих текстів з пророцтва Даниїла. Автор також залишається доволі позитивно налаштований і щодо юдеїв, навернення яких він бачив як місію Іллі, що проповідував своїм одноплемінникам для їх навернення.

Окремої уваги заслуговує догматичний твір Теодрета *Про Помилки Єретиків*, в якій він систематично вкладає ортодоксійне вчення церкви, і зокрема щодо есхатології. Він окремо відділяє вчення про друге пришествя Христа, загальне воскресіння та Суд Божий.⁴⁵⁰

Обіцяне, ще апостолам, друге пришествя Господнє повинне відбутись напередодні загального воскресіння та Божого Суду: «буде ж це після другого пришествя Спасителя нашого, бо так обіцяв Він і апостолам: повернись і “прийду до вас” (Йо 14:18)». ⁴⁵¹ Він послуговується тут терміном *ἐπιφανεῖαν* (об’явлення) і терміном *ἐρχόμενον* (той хто приходить, грядущий).⁴⁵² А також покликається на текст: «коли відійду і вам місце споготую, то повернуся і вас до себе візьму» (Йо 14:18).⁴⁵³

Також Теодорет покликається на євангелиста Матея: «й побачать Чоловічого Сина, що надходитиме на небесних хмарах» (Мт 24:30). Там само він покликається на наступну главу з Євангелія від Матея: «Якже прийде Син

⁴⁴⁹THEODORETI CYRENNIS, *Commentarius in Visionem Danielis Prophetae, cap. XII, vers. 12*: PG 81, 1533BC.

⁴⁵⁰Див. THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum Epitome XX*: PG 83, 440.

⁴⁵¹THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum Epitome XXII*: PG 83, 521C.

⁴⁵²Див. THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum Epitome XXII*: PG 83, 521D.

⁴⁵³Там само THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum Epitome XXII*: PG 83, 521C.

Чоловічий у своїй славі, й ангели всі з ним, тоді він сяде на престолі своєї слави. І зберуться перед ним усі народи, і він відлучить їх одних від одних, як пастух відлучує овець від козлів; і поставить овець праворуч себе, а козлів ліворуч» (Мт 25:31-33).⁴⁵⁴

З старозавітних текстів, які підтверджують друге пришествя блаженний Теодорет виділяє наступні уривки:

це ж пришествя Спасителя бачив і божествений Даниїл: «Дививсь я» – каже він – «аж доки не були поставлені престолы, і не засів Ветхий деньми. Одїж на ньому, немов сніг, була біла; волосся на голові у нього, немов чиста вовна; престол його, як полум'я вогненне; колеса його, як вогонь палючий. Ріка вогненна розливалась, виходила з-поперед нього. Тисячі тисяч йому служили, і силенна безліч перед ним стояла. Суд засів, і розгорнуто книги» (Дан 7:9-10).⁴⁵⁵

Далі автор продовжує цитувати пророцтво Даниїла: «Бачив я в нічних видіннях, аж ось на небесних хмарах ішов ніби Син Чоловічий; дійшов він до Ветхого деньми, і приведено його поперед нього. І дано йому владу й царство: Влада його - влада вічна і царство його не занепаде ніколи» (Дан 7:13-14).⁴⁵⁶

Теодорет вважає, що прихід Сина Божого, є неначе вогнем який опалить все на своєму шляху. Окрім пророка Даниїла підтвердженням другого пришествя для Теодорета в пророчих текстах є також книга пророка Ісаї (Іс 33:14), в якій йде мова про вогонь, а також покликається на текст інтерпретуючи даний уривок саме в контексті другого пришествя: «Черв'як їхній не помре, вогонь їхній не погасне» (Іс 66:24).⁴⁵⁷

Описуючи це пришествя автор також покликається на книги мудрости, приміром цитує наступні псалми, інтерпретуючи їх в контексті парусії, зокрема: «прийшов наш Бог і не буде мовчати Вогонь перед ним пожирає,

⁴⁵⁴ Там само THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum Epitome XXII*: PG 83, 524A.

⁴⁵⁵ Там само THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum Epitome XXII*: PG 83, 524A.

⁴⁵⁶ Там само THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum Epitome XXII*: PG 83, 524AB.

⁴⁵⁷ Там само THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum Epitome XXII*: PG 83, 524B.

навкруги ж нього бушує сильно буря» (Пс 50:3). Прихід Господній буде вогнем і бурею, нестиме в собі катастрофічні наслідки.⁴⁵⁸

Це також підтверджує і 90-й псалом, додаючи те, що буря яка бушує буря є хмарою і темрявою, а вогонь пожиратиме всіх грішників: «Хмара й темрява навколо нього; правда й справедливість – підвалини його престолу. Вогонь іде поперед ним, палить його ворогів навкруги» (Пс 90:2-3).⁴⁵⁹

А ціллю цього другого пришестя він теж віднаходить у псалмопівця, а саме – це праведний суд над усім світом: «перед Господом, бо він іде судити землю; судитиме по справедливості всесвіт, по правоті – народи» (Пс 98:9).⁴⁶⁰

Останнім старозавітнім текстом, на який покликається блаженний Теодорет для підтвердження віри Церкви в друге пришестя, є текст пророка Малахії, зокрема: «І устами пророка Малахії, прорік Бог усіх: ”Ось я пошлю вам Іллю пророка...щоб я, прийшовши, не побив землі прокляттям”» (Мл 3:24-26).⁴⁶¹ Теодорет погоджується з тим, що пророчий День Господній і є днем другого пришестя Христа. В іншому своєму творі *Коментарі на пророка Малахію*, блаженний Теодорет додає, що саме прихід Іллі напередодні другого пришестя повинен стати знаком початку цієї події.⁴⁶²

Щодо новозавітних текстів, які підтверджують істинність другого пришестя Христа, Теодорет знаходить також у євангелістів та посланнях апостола Павла.

Блаженний Теодорет вказує, що християнин повинен жити радісним очікуванням другого приходу Ісуса Христа. В цьому він вирізняється з-поміж усіх попередніх богословів цієї традиції, а також від отців каппадокійців. Тим паче посилює цю думку стверджуючи, що перше явлення Господа до нас було

⁴⁵⁸ Там само THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum Epitome XXII*: PG 83, 524B).

⁴⁵⁹ Там само THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum Epitome XXII*: PG 83, 524BC.

⁴⁶⁰ Там само THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum Epitome XXII*: PG 83, 524C.

⁴⁶¹ Там само THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum Epitome XXII*: PG 83, 524C.

⁴⁶² THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatioin Malachiae Prophetiae, cap. IV, 5*: PG 81, 1985B.

для того, щоб відбулося Друге, і щоб підготувати людей до радісного очікування другого пришествя:

І божественний апостол, пишучи до блаженного Тита, з першим пришествям Спасителя нашого співставив і друге. Як стверджує: "Бо Божа благодать з'явилася спасенна всім людям і навчає нас, щоб ми, зрікшись нечестя та грішних бажань цього світу, жили тверезо, праведно і благочестиво в нинішньому віці, чекаючи блаженної надії і славного з'явлення великого Бога і Спаса нашого Ісуса Христа" (Тит 2:11-13). А цим показав, що перше пришествя відбулося задля другого. Бо для того, каже, і з'явився, щоб визволити нас від нечестя і беззаконня і навчивши нас добродійств, підготувати до радісного очікування Другого пришествя.⁴⁶³

Коментуючи цей уривок, вже у своїй екзегетичній праці *Коментарій послання до Тита*, він пише наступне: «подав же апостол нам і надію, Його славного пришествя, в якому обіцяв Він учинити найбільшу відплату».⁴⁶⁴ Вочоловічення Ісуса Христа відбувається для того щоб усіх привести до спасіння, яке людина досягає через зростання у чеснотах, в наслідуванні Христа. Це спасіння остаточно звершиться з другим пришествям.⁴⁶⁵

Як доказ також текст з послання до Євреїв: «бо каже: "Щебо трохи, дуже мало часу, і той, хто має прийти, прийде, не забариться"»(Євр 10:37).⁴⁶⁶ Блажений Теодорет подібно до апостольських мужів та апологетів наголошує на близькості другого пришествя. В екзегетичній праці *Коментар на послання до Євреїв*, він стверджує: «Владика близько, говорить Апостол, прийде дуже скоро і за труди винагородить небесними благами».⁴⁶⁷

Теж одним з текстів на який покликається Теодорет є послання до Филип'ян: «Бо наше громадянство в небі, звідки і Спасителя очікуємо, Господа Ісуса Христа» (Фил 3:20).⁴⁶⁸ Коментуючи цей стих він стверджує, що юдеї не пізнали Ісуса і таким чином вони є прикутими до землі, християни ж думають про небесне тому і очікують того що об'явиться (*ἐπιφανείαν*).⁴⁶⁹

Далі блаженний Теодорет цитує *Перше послання до Солунян*, в якому апостол Павло хвалить своїх адресатів, за те, що вони відкинули

⁴⁶³THEODORETI CYRENNISIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, EpitomeXXII*: PG 83, 524CD

⁴⁶⁴THEODORETI CYRENNISIS, *Interpretatio Epsitolaе ad Titum, cap. II, 13*: PG 82, 865C

⁴⁶⁵Див. там само THEODORETI CYRENNISIS, *Interpretatio Epsitolaе ad Titum, cap. II, 11-13*: PG 82, 865C

⁴⁶⁶THEODORETI CYRENNISIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, EpitomeXXII*: PG 83, 524D

⁴⁶⁷THEODORETI CYRENNISIS, *Interpretatio Epistolae ad Hebraeos, cap.X, vers. 37*: PG 82, 756C

⁴⁶⁸THEODORETI CYRENNISIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, EpitomeXXII*:PG 83, 524D

⁴⁶⁹THEODORETI CYRENNISIS, *Interpretatio Epistolae ad Philippenses, cap. III, 20-21*: PG 82, 584BC

ідолопоклонство бо очікують Господа: «щоб служити Богові живому і правдивому та очікувати з неба його Сина, якого він воскресив з мертвих, – Ісуса, що визволює нас від грядучого гніву» (1 Сол 1:10).⁴⁷⁰ А в *Коментарі на перше послання до Солунян* він також покликається на те, що друге пришестя є очікуваною подією: «повелів нам, каже апостол, очікувати Другого пришестя Єдинородного, який вчинив нас не підлягаючими загрозовому покаранню».⁴⁷¹

Також з цього ж послання блаженний Теодорет цитує наступний уривок, пригадуючи про знаки, які супроводжуватимуть друге пришестя: «Так само і солунян навчав, кажучи: “Бо сам Господь на даний знак, на голос архангела та при сурмі Божій, зійде з неба, і найперше воскреснуть ті, що вмерли в Христі”» (1 Сол 4:16).⁴⁷² При другому пришесті Господь сходячи з неба дасть наказ архангелу сурмити в трубу, звіщаючи усім про початком загального воскресіння.⁴⁷³

Другий славний прихід Христа у думці блаженного Теодорета є участю Його «людяності», яка дарує людській воскресіння та нетління.⁴⁷⁴

3.4.2 Вчення про загальне воскресіння мертвих

В основі християнської надії блаженного Теодорета є віра в те, що у воскресінні людська природа, з душею і тілом, отримає від Бога нетлінність, безсмертність та незмінність, які присутні в Божественній природі.⁴⁷⁵ Згадку про це ми знаходимо в його *Коментарі на послання до Євреїв*:

Так і воно по воскресінні стало причасне Божественній славі...Бог Слово, вочоловічився, перемігши владу смерті; знищивши, обіцяючи нам воскресіння, а з воскресінням з'єднав нас з нетлінням і безсмертям, а в нетлінні приймемо участь у побаченому.⁴⁷⁶

На думку блаженного, усіх хто отримав хрещення покликані до очікування воскресіння їх тіл: «прийнявши таїнство хрещення, приймаємо також і надію на

⁴⁷⁰ Див. THEODORETI CYRENNIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, EpitomeXXII*: PG 83, 524D

⁴⁷¹ THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio Epsitolael ad Thessalonicenses, cap. I, 10*: PG 82, 632D

⁴⁷² THEODORETI CYRENNIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, EpitomeXXII*: PG 83, 524D

⁴⁷³ THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio Epsitolael ad Thessalonicenses, cap. I, 10*: PG 82, 632D

⁴⁷⁴ Див. Т. ШПІДЛІК, *Мараната*, 37

⁴⁷⁵ Див. В. DALEY, *Eschatology of early Fathers*, 115

⁴⁷⁶ THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio Epsitolael ad Hebraeos, cap. III, 9*: PG 82, 693A

майбутнє воскресіння тіл». ⁴⁷⁷ Теодорет також обмірковує сам термін воскресіння «ἀνάστασις», пояснює, що сам термін є відновленням нашого стану «στάσις», при цьому йде мова саме про тлінне тіло яке потребує цього відновлення. ⁴⁷⁸ В цьому твердженні він повторює Епіфанія Кирського.

Це відновлення буде миттєвим, найперше для тих хто вже помер, бо вони першими зустрінуть друге пришестя Господа, а згодом і ті, хто на той час ще будуть живими: «Всі померлі, каже Апостол, воскреснуть так швидко, скоро і миттєво, що випередять тих, хто ще буде живим, і першими зустрінуть Спасителя всесвіту». ⁴⁷⁹

Оскільки душа безсмертна і відновлення не потребує, то воскресіння стосується відновлення тіла, в яке повертається його безсмертна душа: «І сам Творець казав Адаму: ”бо ти є порох і вернешся в порох” (Бут 3:19). Тому і повернення тіла до попереднього стану справедливо називається воскресінням, тому, що безсмертна душа при цьому не воскресає, а повертається в тіло». ⁴⁸⁰ Для підтвердження своєї думки, блаженний Теодорет також покликається на книгу Псалмів, зокрема на такі уривки, як: «Виходить його дух, і він повертається у землю і того ж дня гинуть його задуми» (Пс 146:4). А також: «як забираєш дух у них, вони гинуть і повертаються в свій порох» (Пс 104:29). ⁴⁸¹

В *Коментарі на Перше послання до Солунян* він пише, що: «”і найперше воскреснуть ті, що вмерли в Христі” (1 Сол 4:16). Мертвими Апостол називає не лише, тих, що увірували в Євангеліє, але й тих хто перебував під законом і до закону». ⁴⁸² В першу чергу воскресіння очікує тих, хто з’єднаний з Христом, вони стануть першими хто зустрине пришестя Христове.

Також Теодорет зауважує, що безглуздо не вірити в воскресіння, основуючись на думці, що Бог не спроможний відновити те, що вже зітліло. Як контраргумент він стверджує, що якщо ті, хто так каже вірять, що Бог

⁴⁷⁷THEODORETI CYRENNIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*:PG 83, 512C.

⁴⁷⁸Див. там само THEODORETI CYRENNIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83, 512C.

⁴⁷⁹THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio Epsitolael ad Thessalonicenses, cap. IV, 16*: PG 82, 649B.

⁴⁸⁰THEODORETI CYRENNIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83, 512D.

⁴⁸¹Див. там само THEODORETI CYRENNIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83, 512CD.

⁴⁸²THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio Epsitolael ad Thessalonicenses, cap. IV, 16*: PG 82, 649B.

спроможний був з простого каміння утворити цілісну людину, з усіма її органами і чуттями, то тоді для Всемогутнього Бога не складе проблеми відновити і воскресити те, що залишилося від людини.⁴⁸³

Щоб пояснити християнську віру в воскресіння в *Короткому викладі Божественних Догматів*, блаженний Теодорет покликається як на старозавітні цитати, так і на новозавітні. Зокрема зі Старого Завіту, він покликається на *Книгу Псалмів* та пророків Ісаю, Єзекиїла і Даниїла: «Бо чуємо як божественний Давид, промовляє до Бога: “Вони бентежаться, коли ховаєш від твій; як забираєш дух у них, вони гинуть і повертаються в свій порошок. Зішлеш твій дух, - вони оживають і ти відновлюєш лице землі”» (Пс 104:29-30);⁴⁸⁴ Вже в своїх екзегетичній праці подих Божий, яким все оживає для, Теодорета і є старозавітній прообраз воскресіння з мертвих.⁴⁸⁵

Блаженний Теодорет в своєму творі *Вибраних місцях на книгу Буття*, також стверджує, що Енох, якого було взято Богом зі світу, і який не зазнав смерті, (див. Бут 5:24) був прообразом майбутнього воскресіння, оскільки в часи Еноха людство ще не отримало обіцянки майбутнього воскресіння з мертвих.⁴⁸⁶ Наступний текст який наводить блаженний є з книги пророка Ісаї: «Чуємо і богомудрий Ісаїя взиває: “Та твої мерці оживуть, їхні трупи встануть”(Іс 26:19)».⁴⁸⁷

Далі також цитує пророка Єзекиїла: «і як я пророкував, виник шум, і ось настав рух, і кістка до кістки стала наблизатись. Глянув я - як ось на них жили, і поросли вони тілом, а зверху вкрила їх шкіра» (Єз 37:7-8).⁴⁸⁸ Коментуючи паралельно цей уривок в своїй екзегетичній праці, він стверджує, що подібно як було створено першого Адама, так і у воскресінні буде відновлено зітліле тіло. А шум, про який згадує пророк Єзекиїл, є нічим іншим, як голосом архангела

⁴⁸³ Див. THEODORETI CYRENNISIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83, 513AB.

⁴⁸⁴ THEODORETI CYRENNISIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83, 517A.

⁴⁸⁵ Див. THEODORETI CYRENNISIS, *Interpretatio in Psalmos, CIII, 30*: PG 80, 1705B.

⁴⁸⁶ Див. THEODORETI CYRENNISIS, *In Loca Daifficilia Srepturae Sacrae, Quaestiones Selectae in Genesin, cap. II, 45*: PG 80, 146BC.

⁴⁸⁷ THEODORETI CYRENNISIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83, 517A.

⁴⁸⁸ Там само THEODORETI CYRENNISIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83, 517B.

який сповіщатиме друге пришестя Господнє.⁴⁸⁹ Блаженний Теодорет також стверджує, що оживити ці кості, зібрати знову разом спроможний лише Дух Божий, який поверне дух людини в її відновлене тіло: «Потім сповіщає, як, отримавши наказ, звідусіль збиралися духи і як, після з'єднання їх з кістками, окреслили образ майбутнього воскресіння».⁴⁹⁰

Серед новозавітніх текстів, які використовує блаженний Теодорет для того щоб підтвердити віру в загальне воскресіння з мертвих, найбільше автор покликається на послання апостола Павла, а також євангелиста Йоана, а також часом цитує євангелиста Матей і євангелиста Луку, щоправда не на Євангеліє, а на книгу *Діянь Апостолів*.

Найперше Теодорет пригадує, що навіть в часи життя Ісуса були ті, хто не вірив в майбутнє воскресіння: «І напоумляючи садукеев які не приймали вчення про воскресіння, Господь сказав наступне: “А щодо воскресіння мертвих, то хіба ви не читали слова Божого, яке вам каже: Я – Бог Авраама, Бог Ісаака і Бог Якова!”, і додав: “Бог – не мертвих, але живих!”» (Мт 22:31-32).⁴⁹¹ Також і книга *Діянь Апостолів* подає свідчення, що апостола Павла було суджено за віру в воскресіння з мертвих (Ді 24:21).⁴⁹²

Також і в євангелиста Йоана, блаженний Теодорет, знаходить тексти, які підтверджують його думку, щодо того, що воскресіння стосується перш за все тіла людини: Сам Христос сказав: “всі, хто у гробах, голос його вчують, і вийдуть ті, що чинили добро, на воскресіння життя. А ті, що зло чинили, - воскреснуть на суд” (Йо 5:28-29). Але ніхто з тверезомислячих не скаже, що в гробах живуть душі, радше навпаки в них лежать тіла.⁴⁹³

Також, як аргумент того, що воскресіння стосується радше тіла ніж душі, автор наводить за приклад воскресіння Лазаря, тіло якого вже чотири дні знаходилося в гробі. В такому випадку повернення у первісний стан стосується

⁴⁸⁹THEODORETI CYRENNIS, *Commentarius in Ezecielis, cap.XXXVII, 7-8*: PG 81, 1192AB.

⁴⁹⁰THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83,517B.

⁴⁹¹THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83, 513C.

⁴⁹²Див. там само THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83, 516D.

⁴⁹³Там само THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83, 513B.

тіла, яке знову з'єднається з душею та воскресне на загальний Суд. Таким чином воскресіння Лазаря буде прообразом загального воскресіння:

І Марті сказав: “Твій брат воскресне”(Йо 11:23), вона ж будучи навченою цього з старозавітніх писань, відповіла: “Знаю...що воскресне у воскресіння, дня останнього”(Йо 11:24), потім, продовжуючи говорити, Господь сказав: “Я - воскресіння і життя. Хто в мене вірує, той навіть і вмерши - житиме” (Йо 11:25). Ось чому як тоді сказав: “Твій брат встане”, то не одну Лазарову душу воскресив, але душу повернувши, воскресив же тіло вже з відгоном і тліюче, так, обіцяючи загальне воскресіння, коли зітлілі тіла, які знову будуть приведені в їх первісний склад, поверне душі, зробивши вільними від смерті і тління.⁴⁹⁴

Далі блаженний Теодорет покликається на апостола Павла, зокрема на *Перше та Друге послання до Коринтян*, цитуючи наступні уривки: «сіється в тлінні, а встає у нетлінні; сіється в безчесті, а встає у славі; сіється в безсиллі, а встає у силі; сіється тіло тваринне, а постає тіло духовне» (1 Кор 15:42-43), а також: «засурмить бо, і мертві нетлінними воскреснуть...Мусить бо це тлінне одягнутися в нетління» (1 Кор. 15:52-53). Коментуючи цей уривок в своїй екзегетичній праці *Пояснення на Перше послання до Коринтян*, він також зазначає, що сурма сповіщатиме час воскресіння, а воскресіння стосується саме тіла.⁴⁹⁵ А також з *Другого послання до Коринтян*: «аби те, що в нас смертне, було проглинуте життям» (2 Кор 5:4).⁴⁹⁶ В своєму поясненні на цей фрагмент він наводить аналогію воскресіння з сходом сонця, яке перемагає темряву: «як схід сонця розсіює пітьму так і безсмертне життя знищить смерть».⁴⁹⁷

В *Поясненні на послання до Филиппів*, блаженний Теодорет стверджує, що Христос своїм воскресінням показав стан, в якому перебуватимуть люди при загального воскресінні з мертвих, а саме стан слави: «А як завдаток цієї обітниці, дав нам те, що воскресив Своє тіло сповнене цієї слави...Сказав же, що тіло наше зробиться згідним тілу слави Його не за кількістю, але за якістю слави, тому що і воно буде світловидне».⁴⁹⁸

⁴⁹⁴THEODORETI CYRENNIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83, 513CD.

⁴⁹⁵Див. THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio I Epistolae ad Corinthios, cap.15, 52-53*: PG 82, 368BC.

⁴⁹⁶THEODORETI CYRENNIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83, 513D-516A.

⁴⁹⁷Див. THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio II Epistolae ad Corinthios, cap.5, 4*: PG 82, 400CD-401A.

⁴⁹⁸THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio Epistolae ad Philippenses, cap. III, 20-21*: PG 82, 584C.

Звісно ж Теодорет не оминає і цитування *Першого послання до Солунян*, так, наче підсумовуючи те, що уважний дослідник Святого Письма не може відкидати вчення про загальне воскресіння, яке має тисячі свідоцтв:

І втішаючи солунян, які вкрай сумували за померлими, представив їм вчення про воскресіння: «Не хочемо, брати, залишати вас у незнанні щодо померлих, - щоб ви не сумували, як інші, що не мають надії. Бо коли ми віруємо, що Ісус умер і воскрес, тож так і тих, які поснули в Ісусі, Бог приведе з ним» (1 Сол 4:13-14). І щоб не подумав ніхто, що говорить це від себе, власними словами, додав: «Бо це ми вам кажемо словом Господнім: Ми, що живемо, що залишимося до приходу Господа, - не випередимо тих, що поснули» (1 Сол 4:15). Можна бо знайти і тисячу інших про це свідоцтв, які ясно проповідують воскресіння.⁴⁹⁹

Саме таким чином окреслює вчення про загальне воскресіння блаженний Теодорет, черпаючи свої докази в текстах Писання, серед яких найбільше користує з Павлівської та Йоанівської традиції. В такий спосіб, блаженний Теодорет визначає мету загального воскресіння – стати душею і тілом перед Божим Судом.

3.4.3 Вчення про Суд Божий

Тематика Божественного Суду в працях Теодорета розглянута менше ніж вчення про друге пришестя Христове чи вчення про загальне воскресіння з мертвих. Та попри це, він доволі чітко і ясно відносить Суд до того, що виражає віру християнина. Зокрема, вченню про Суд відводить, окрему главу в своєму *Короткому викладі Божественних Догматів*.⁵⁰⁰

В цій главі блаженний Теодорет намагається повторно ствердити думку, що оскільки душа і тіло разом змагалися в чеснотах і разом піддавалися пристрастям, то і разом вони повинні унаслідувати або вічне блаженство, або вічні муки. Тому на Суд Божий повинна з'явитись душа разом з воскреслим тілом.⁵⁰¹ Також він стверджує, що муки які очікуватимуть людину в випадку осудження не матимуть тимчасового характеру але: «Душа, яка згрішила з тілом...несправедливо їй, одній, нести покарання за ці гріхи, і при цьому мучитись не малу кількість часу, а безмежні віка. Тому ми і навчені

⁴⁹⁹THEODORETI CYRENNIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XIX*: PG 83, 516CD.

⁵⁰⁰THEODORETI CYRENNIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XX*: PG 83, 517C-520B.

⁵⁰¹Див. THEODORETI CYRENNIS, *Heareticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XX*: PG 83, 517C.

Божественним Писанням. Як сказано: “прокинуться; одні на життя вічне, другі на вічний сором та на ганьбу” (Дан 12:2)».⁵⁰²

В своєму *Коментарі на пророка Даниїла*, розглядаючи це уривок, Теодорет стверджує, що по воскресінні пізнаємо кого ж очікуватиме вічне життя, а кого праведний суд: «пізнаємо по цьому загальне воскресіння мертвих і майбутній, по воскресінні, суд. Бо дехто з померлих матиме життя вічне; а інші на віки віддані будуть осміянню і докору».⁵⁰³

Покликаючись на текст з *Першого послання до Коринтян*, блаженний Теодорет, стверджує, що такого Суду, на який прийде душа з'єднавшись з воскреслим тілом вимагає Божа справедливість. Якщо тіло святих людей залишиться зотлілим, а вічним нагородам втішатиметься лише душа, то це не відповідатиме Божественній справедливості: «якщо це осоружно справедливості, то, звісно, спершу потрібно воскреснути тілам, а потім вже з'єднавшись з душею, давати звіт про спосіб життя. Так як написав апостол: “Всім бо нам треба з'явитися перед судом Христовим, щоб кожний прийняв згідно з тим, що зробив, як був у тілі: чи добре, чи зле” (2 Кор 5:10)».⁵⁰⁴

В своїй екзегетичній праці *Поясненні на Друге послання до Коринтян*, коментуючи цей уривок, Теодорет погоджується з апостолом, що навіть праведники підпадут під Суд. Для них цей Суд буде ліком їх гріховних язв: «Апостол сказав не “постати”, а саме ”з'явитися”, а цього буде достатньо для того, щоб налякати тих, хто страждає бездушністю, і настільки вилікувати їх духовні язви, щоб вони стали невидимими для всіх».⁵⁰⁵ Тому і грішників, і праведників очікує Суд, але для одних він буде вічним засудженням, а для інших – правдивим зціленням.

Блаженний Теодорет теж висвітлює ідею Божого Суду в своїй праці *Про Провидіння*, підсумовує те, що праведний християнин покликаний очікувати на зустріч з Правдивим Суддею: «очікують Богом даної нагороди, чекають вироку

⁵⁰² Там само THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XX*: PG 83, 517C.

⁵⁰³ THEODORETI CYRENNIS, *Commentarius in Visionem Danielis Prophetae, cap. XII, vers. 2*: PG 81, 1536BC.

⁵⁰⁴ Там само THEODORETI CYRENNIS, *Haereticarum Fabularum, Lib V, Divinorum Decretorum, Epitome XX*: PG 83, 520A.

⁵⁰⁵ THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio II Epistolae ad Corinthios, cap.5, 10*: PG 82, 408CD.

праведного Судді, воскресіння тіла, вознесіння на небеса, перебування серед ангелів, і більше цього всього споглядання Самого, найулюбленішого ними, заради якого вони, переплили море життя і боролися з хвилями пристрастей...».⁵⁰⁶ Ото ж ті, хто с своєму житті зумів подолати пристрасті і змагався у чеснотах, після Праведного Суду, буде причасником споглядання Самого Творця.

Друге пришестя Христове в антіохійській богословській традиції знаходить свою остаточну реалізацію як ціль християнської надії. Усі автори погоджуються в тому, що його варто постійно очікувати. Лише оригінальним своїми поглядами є Теодорет Кирський, який вважає, що це є радісна подія. Йоан Золотоустий вважає це приводом до пролиття сліз. Усі богослови згідні з тим, що йому передуватиме пришестя антихриста. Також і Золотоустий і Теодорет бачать передвісником другого пришестя прихід Іллі. Теодорет також вважає, що за посередництвом цієї проповіді багато юдеїв навернуться. Оригінальною є думка Золотоустого, що прихід антихриста стримує існування Римської імперії. Епіфаній Кирський також критикує ідею тисячолітнього царства, згадок якої не містять інші антіохійські богослови. Піднесення на хмари об'єднує вчення про друге пришестя всіх антіохійців. Лише Теодрет вважає, що зустріч з Христом буде найперше відноситись воскреслих, до яких згодом долучаться ті, хто ще за життя зустрінуть Христа. Їх єднає також думка про потребу бути повсякчасно готовим до цього пришестя, час якого відомий лише Богові.

Серед антіохійської богословської традиції спостерігається згода, що воскресіння відноситься в першу чергу тілесної природи людини. Лише Йоан Золотоустий вважає, що воскресіння людини теж матиме на меті зцілення духовної природи людини. Усі вони виступають противниками позиції орігеністів, згідно з якою воскресіння є не тілесним, а духовним. Христове воскресіння є затвердженням загального воскресіння. Єднає думка антіохійців, що блаженство чи муки воскресла людина повинна успадкувати і тілом, і

⁵⁰⁶THEODORETI CYRENNIS, *De Providentia, orat. IX*: PG 83, 721A.

душею. Також об'єднає Теодорета та Епіфанія думка про термін воскресіння, яке говорить про відновлення впалої і тлінної природи, а саме тіла людини. Святий Йоан Золотоустий і Теодор Мопсуестійський також згодні в тому, що у загальному воскресінні людство отримує своїм головою Христа, в цьому вони повторюють Іринея Ліонського.

Стосовно Суду Божого антиохійські богослови єдині в думці, що вирок, який зазнає людина на ньому, буде остаточний і неоскаржений. Суд є страшним, оскільки на ньому буде викрито вся правда про життя людини. Праведний Суддя Христос приведе на цей Суд усе творіння і кожного буде суджений за своїми вчинками. Нагородою, яку отримають праведники, буде споглядання Бога таким яким він є насправді, та перебування у Небесному Єрусалимі.

ВИСНОВКИ

З початку III ст. по першу половину V ст. праці Отців Церкви – представників олександрійської, каппадокійської та антиохійської традиції, об'єднує спільне бачення парусії, воскресіння мертвих та Божого Суду як цілісної і остаточної події у світовій історії. Усіх Отців Церкви цього періоду також спільні в тому, що описанні події розпочнуться в майбутньому з другим пришествя Христа у славі. В момент, коли розпочнеться пришествя Христове у світі буде ще значна кількість тих, хто не зазнав смерті. Та воскреснуть спершу померлі, а згодом ті, хто ще лишилися живими зазнають переображення людської природи.

Також усіх Отців єднає думка, що воскресіння є поверненням людської природи до первісного стану нетління. Як олександрійські, так і каппадокійські та антиохійські богослови також погоджуються з тим, що по воскресінні людину очікуватиме Божий Суд. Також усім без винятку богословам цього періоду притаманне вчення про необхідність повсякчасного очікування Христа, який може з'явитися з миті на мить. Цей час приходу є невідомий, Христос залишив лише ознаки, які передуватимуть цій події. Час самої події залишився невідомим з чим також погоджуються усі представники Золотої Доби Отців Церкви.

Темі християнської надії та очікуванню Отці відводять значну частину своєї творчості. У їх працях простежується максимальна близькість есхатологічного вчення з Святим Письмом, в якому вони вбачають найкращий доказ очікуваних подій. Певні відмінності у поглядах щодо другого пришествия зазвичай були спричиненні методом тлумачення Святого Письма, притаманній тій чи іншій богословській традиції. Тема Другого пришествия була присутня і всіх вище розглянутих Богословів з певними незначними відмінностями.

Друге пришествя Христа: Климент Олександрійський називає цю подію «*днем Христа*», а його наступник, на посаді голови катехетичної школи Олександрії використовуватиме для означення цієї миті вислів «*духовна субота*». Святитель Олександрійський Атанасій зазвичай використовує для

означення другого пришествя вислів «*епіфанея*» (*ἐπιφάνεια* з давньогрец. Божественна поява, об'явлення) та «*парусія*» (*παρουσία* з давньогрец. славний прихід царя, присутність). Григорій Богослов, подібно до Климента Олександрійського, називає цю подію «*днем Христа*». Василій Великий та Григорій Нисський називають цю подію «*Восьмим днем*». Сучасник каппадокійців єпископ Епіфаній Кирський зазвичай використовує термін «*ерхоменон*» (*ἐρχόμενον* з давньогрец. той, що приходить, грядущий). Йоан Золотоустий надає перевагу ще старозавітному вислову «*День Господній*». А блаженний Теодорет Кирський та Теодор Мопсуестійський використовують терміни *парусія*, *ерхоменон* та *епіфанея*.

Якщо думка Климента та Орігена обмежується лише вказівкою на те, що Христос прийде у своєму тілі, то Василій стверджує, що парусія Христа буде тілесною. Григорій Богослов додає, що Христос прийде тілесно у своєму воскреслому тілі. Подібно до Орігена, Василій вважає, що Христос в момент другого пришествя стане видимий у цілому світі. Григорій Нисський стверджує, що Христове друге пришествя матиме чуттєво-видимий характер. Йоан Золотоустий теж погоджується з цією думкою та додає, що парусія буде настільки явною, що не потрібно буде йти і комусь про неї розповідати, вона говоритиме сама про себе. Загальна тенденція показує, що антиохійська богословська школа дещо більший акцент робить на питанні тілесного пришествя, а олександрійська на тому, що це буде славне Божественне пришествя Христа у світ. Проте обидві школи погоджуються з тим, що Христос прийде тілесно.

Попри те, що час приходу невідомий, в каппадокійців, зокрема в Григорія Нисського з'являється думка про те, що Христос прийде тоді коли припиниться приріст нових життів та рух природи. На противагу цьому, Золотоустий вбачає початок парусії у приході антихриста, появу якого стримує існування Римської Імперії. Кирил Олександрійський вважає, що це відбудеться ввечері перед самим кінцем світу.

Зазвичай Отці Церкви погоджуються на тому, що ціллю другого пришествя є початок Божого Суду та воскресіння мертвих. Цієї позиції притримуються Григорій Богослов, Григорій Нисський, Епіфаній Кирський та Теодор Мопсуестійський. Епіфаній підкреслює, що друге пришествя повинне відбутися для того, щоб розпочалося воскресіння з мертвих. Воскресіння, на його думку, є ціллю парусії. На противагу йому, Оріген, Атанасій Олександрійський, Василій Великий, Йоан Золотоустий, Теодорет Кирський та Кирил Олександрійський вбачають ціллю другого пришествя покарання зла та Праведний Божий Суд.

В усіх Отців Церкви IV – V ст. парусія окреслюється в вигляді вогню, через який відбуватиметься переображення цілого світу та людської природи. Особливо яскраво ці описи зустрічаються у блаженного Теодорета та святого Йоана Золотоустого.

Тема парусії також має в собі певну антиномійність, попри те, що це страшна і моторошна подія, вона залишається бажаною та очікуваною праведниками. Василій Великий стверджує, що під час пришествя Христового навіть такі праведники як Авраам тремтітимуть від страху. Проте його близький друг Григорій Богослов висловлює нетерпляче очікування другого пришествя Христового. Теодорет Кирський вважає, що це радісна подія, яка є очікувана праведниками, а один з найбільших опонентів Теодорета Кирил Олександрійський погоджується з тією думкою Теодорета та вважає, що християни живуть в надії на очікуваний прихід Христа, бо лише тоді вони стануть співгромадянами неба.

Воскресіння мертвих: У Климента та Орігена також вперше серед християнських мислителів з'являється вчення про воскресіння духовного тіла людини. Оріген називає це тіло *тонким, ефірним тілом*. Ця думка залишиться панівною у олександрійському богослов'ї аж до часів Кирила Олександрійського, який вважатиме, що воскресає людина лише тілом духовним, а тілесне повинне бути скинуте.

З цією думкою не погодиться Методій Олімпійський. Він стверджуватиме, що матерія і тілесність в жоден спосіб не приймуть участі у воскресінні. Цілком

протилежну позицію займатиме Атанасій Олександрійський, бо, на його думку, за прикладом Христа повинна воскреснути і тілесна і духовна природа людини. Позицію Атанасія підтримують усі каппадокійські та антиохійські богослови. Тому до середини V ст. прихильником вчення про духовне воскресіння серед Отців Церкви залишався лише Кирил Олександрійський. Інші автори погоджувались, що матеріальна складова людини зазнає преображення але не зникне, оскільки вона змагалась разом з душею за добро і була співучасницею душі у злі, тому вона також повинна воскреснути, щоб отримати або нагороду або засудження.

Оріген також висловлює припущення, що воскресінні людська природа ставатиме якісно кращою і з часом уподібниться до ангелів. Василій, як і Оріген, теж розглядатиме переображення природи людини у воскресінні до уподібнення до ангелів. Проте це уподібнення для каппадокійського богослова матиме не онтологічний, а моральний характер. Уподібнення до ангелів у сенсі відсутності гріха.

Антиохійські богослови також звертатимуть увагу, що воскресіння є піднесенням того, що впало, тому воно стосується радше тіла ніж душі. Воскресає тлінне тіло і тоді з'єднається з душею. Воскресіння цілого людського роду є затверджене воскресінням Христа. Покликані воскреснути уся повнота людей, які коли-небудь були приведенні в буття.

Питання вигляду загального воскресіння мертвих було найбільш контраверсійним та обговорюваним у питання парусії. Часом навіть представники однієї богословської традиції мислили кардинально протилежними категоріям. До прикладу, Атанасій Великий навчав, що воскресає плоть, а Методій Олімпійський говорить лише про духовне воскресіння.

Божий Суд: Говорячи про Божий Суд, Отців Церкви єднає думка про те, що Суд відбудеться при кінці віків і після воскресіння мертвих. Вчення Климента та Орігена про Суд Божий перегукується з їх вченням про апокатастазу. Світло, яке випромінює Христос у славному пришесті, є вогнем

очищення від гріхів. Климент називає Судом відвикання від гріхів. Оріген порівнює Христа до вчителя, який на суді навчатиме людину істинного розуміння світу і Бога. Климент зазначає, що істинний гностик через очищення вогнем від гріхів стане спроможний називати себе Божим Сином. Оріген вбачає у Суді та воскресінні відновлення образу і подоби Божої. Це відновлення з часом зможе досягнути все творіння.

Таке уявлення про Божий Суд практично одразу піддається критиці зі сторони таких богословів як Методій Олімпійський, Евстафій Антіохійський, Епіфаній Кирський, Теодор Мопсуестійський та Василій Великий. Проте воно знаходить свого прихильника в особі брата Василя – Григорія Нисського, на думку якого Суд полягатиме в тривалості очищення від зла, оскільки рано чи пізно усі прийдуть до блаженства. Тому можна надіятись на те, що навіть диявол спасеться. Проте, критикуючи погляди Орігена щодо універсальності спасіння, ніхто з сучасників Григорія Нисського та таких пізніших авторів як Теодорет чи Кирил не критикують погляди Григорія.

Климент та Оріген стверджують, що суддею буде сам Христос. Василій Великий доповнює цю думку тим, що Суд чинитиме Христос і Святий Дух. Григорій Богослов дещо по-іншому сприймає Суд. Він вважає, що Син чинитиме Суд сам, щоб не було підстав говорити про двох Суддів, але чинитиме цей Суд у Святому Дусі та однозгідно з волею Отця.

Подібно до Орігена, Григорій Богослов та Григорій Нисський вважають, що підсудними будуть не лише люди, але усі, хто наділений розумом та волею, тому духи також будуть суджені. Цю тезу відкидає антіохійська традиція, богослови якої вважали, що демони уже є засуджені.

Проте вже на початку IV ст. представник олександрійської богословської думки Атанасій Великий відкидає вчення про апокатастазу. Парусія стає миттю об'явлення і викриття гріха світу, через це об'явлення грішники отримають вічне засудження, а праведники вічну нагороду.

Каппадокійська традиція сприймає Суд, подібно до Атанасія Великого. Божий Суд є остаточним. Праведники будуть піднесені на зустріч Господу і

унаслідують небесне Царство, а грішники будуть скинуті в безодню. Вони унаслідують темряву кромішню та вогонь геєнний. Винятком серед каппадокійців буде святий Григорій Нисський, який вважатиме, що Суд матиме скінченний характер.

Есхатологічні погляди Отців Золотої Доби патристичного богослов'я показують парусію Христа, загальне воскресіння мертвих та Божий Суд цілісною подією, яка повинна відбутися у майбутньому, у кінці віку цього. Віра Церкви засвідчує, що початок другого пришествя Христа буде, наче блискавка. Ця подія буде явною перед зором усіх людей і вона розпочне парусію. Його пришествя свідчитиме саме за себе і не потрібно буде розповідати комусь про нього, оскільки перед зором усіх людей відкриється постать воскреслого Христа – праведного Судді, який прийде у своєму тілі, у супроводі ангелів, та у славі Отця. Його прихід буде вогнем, який знищить усяке зло. Це пришествя матиме чуттєво-видимий характер та розпочне воскресіння мертвих і Суд Божий.

Таким чином вчення Отців Церкви заперечує теорії атемпоралістів, які вважають, що одразу по смерті людина переживає воскресіння. Це вчення не знаходить свого відображення в святоотцівській традиції. Також читання та дослідження творчості Отців Церкви застереже християн від пошуку лже-месії та антихристів, які проголошують самі себе воплощенням Христа.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. *Святе Письмо Старого і Нового Завіту*, переклад Івана Хоменка, Видавництво Отців Василіан Місіонер 2007.
2. International Theological Commission «Some Current Questions in Eschatology», 2.1 // сайт: The Holy See, 1992 <http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_1990_problemi-attuali-escatologia_en.html> (Дата звернення 22 грудня 2018).
3. АТНАНАСІЙ, *Apologia Contra Arianos*: PG 25, (239-411); укр. переклад тут та далі: СВЯТИТЕЛЬ АФАНАСІЙ ВЕЛИКИЙ, *Творіння, Слово про втілення Бога Слова і про пришествя Його до нас у плоті*, т. 1, Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату 2012.
4. АТНАНАСІЙ, *Oratio II Contra Arianos*: PG 26, (147-322).
5. АТНАНАСІЙ, *Oratio De Incarnatione Verbi*: PG 25, (95-197).
6. АТНАНАСІЙ, *Expositio in Psalmorum*: PG 27, (59-591); рос. переклад: СВЯТИТЕЛЬ АФАНАСІЙ ВЕЛИКИЙ, *Толкование на псалмы*, Москва: Благовест 2011.
7. ВАСИЛІЙ МАГНІ, *De Judicio Dei*: PG 31, (653-676); укр. переклад тут і далі: ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, *Гомілії, Про Суд Божий*, (Джерела християнського сходу 19) / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської, Львів: Свічадо 2006.
8. ВАСИЛІЙ МАГНІ, *Homilia Dicta Tempore Famis et Siccitatis*: PG 32, (325-340).
9. ВАСИЛІЙ МАГНІ, *Epistolarum Classis I, epistolae VIII*: PG 32, (245-263).
10. ВАСИЛІЙ МАГНІ, *Homilia II in Hexameron*: PG 29, (27-52).
11. ВАСИЛІЙ МАГНІ, *Homilia in Psalmos*: PG 29, (207-494); укр. переклад: Св. ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, *Гомілії на псалми*, Львів: Місіонер 2010.
12. ВАСИЛІЙ МАГНІ, *Liber de Spiritu Sancto*: PG 32, (67-219).

13. BASILII MAGNI, *Moralia regula*: PG 31, (700-890); укр. переклад тут і далі: ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, *Морально-аскетичні твори*, (Джерела християнського сходу 16) / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської, Львів: Свічадо 2006.
14. BASILII MAGNI, *Regulae Fusius Tractatae*: PG 31, (890-1051).
15. CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Cohortatio ad gentes*: PG 8, (49-247); рос. переклад тут і далі: АЛЕКСАНДРИЙСКИЙ КЛИМЕНТ, *Увещевание к язычникам. Кто из богатых спасется*, (Библиотека христианской мысли) / пер. А. Братухин, Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко 2006.
16. CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Liber Quis Dives Salvetur*: PG 9, (49-247).
17. CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Paedagogi*: PG 8, (247-685).
18. CLEMENTIS ALEXANDRINI, *Stromatum*: PG 8 (685-1382); рос. переклад: КЛИМЕНТ АЛЕКСАНДРИЙСКИЙ, *Строматы* (Библиотека христианской мысли) т.1 / пер. Е. Афонасина, Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко 2003.
19. CYRILLI ALEXANDRINI, *Commentarii in Mattheaum*: PG 72, (365-475).
20. CYRILLI ALEXANDRINI, *De Adoratione et Cultu in Spiritu et Veritate*: PG 68, (133-1126); рос. переклад: КИРИЛ АЛЕКСАНДРИЙСКИЙ, *Творение святителя Кирилла Епископа Александрийского, кн. 1, О Поклонении и Служении в Духе Истине* / ред. А. Сидоров, Москва: Паломник 2000.
21. CYRILLI ALEXANDRINI, *Fragmenta Dogmatica*: PG 76, (1421-1454); рос. переклад: СВЯТИТЕЛЬ КИРИЛЛ АЛЕКСАНДРИЙСКИЙ, *Разъяснение Догматов, Богословий вестник*, (Памятники Христианской Писемности, 20-21) / пер. Ф. Юлаев, Москва: Издательство МДА 2016, 298-326.
22. CYRILLI ALEXANDRINI, *Glapherorum in Deutonomium*: PG 69, (643-678); рос. переклад тут і далі: КИРИЛ АЛЕКСАНДРИЙСКИЙ, *Творения Святителя Кирилла Александрийского, кн. 2, Глафурия или искусные объяснение избранных мест Пятикнижия Моисея* / ред. А. Сидоров, Москва: Паломник 2001.
23. CYRILLI ALEXANDRINI, *Glapherorum in Exodum*: PG 69, (383-538).

- 24.ΕΠΙΦΑΝΙΙ S., *Anacephalaeosis*: PG 42, (833-887);// рос. переклад тут і далі: ЕПИФАНИЙ КИПРСКИЙ, *Творення святого Епифанія Кипрського*, ч. 1 - 6, Москва, Типографія В. Готье, 1863
- 25.ΕΠΙΦΑΝΙΙ S., *Adversus Haereses, Panarium*: PG 41, (133-1199).
- 26.GREGORI TEOLOGI EPISCOPI CONTANTINOPOLITANI, *Oratio XX, De Dogmat et Constitutione Episcoporum*: PG 35, (1065-1082); тут і далі укр. переклад: СВЯТИТЕЛЬ ГРИГОРІЙ БОГОСЛОВ АХІЄПИСКОП КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ, *Слово 20, Творіння*, т.1, кн.1 / ред. патріарх Філарет, Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату 2010.
- 27.GREGORI TEOLOGI, *Oratio VII, In Laudem Caesarii Fratris*: PG 35, (755-788).
- 28.GREGORI TEOLOGI, *Oratio IX, Apologeticus ad Patrem*: PG 35, (819-826).
- 29.GREGORI TEOLOGI, *Oratio XIV, Auctore Gregorio Presbytero*: PG 35, (857-910).
- 30.GREGORI TEOLOGI, *Oratio XXVI, In Seipsum*: PG 35, (1227-1252).
- 31.GREGORI TEOLOGI, *Oratio XXIX, Theologica III*: PG 36, (73-104);
- 32.GREGORI TEOLOGI, *Oratio XXXII, De Moderatione in Disputando*: PG 36, (173-212).
- 33.GREGORI TEOLOGI, *Oratio XXXIII, Contra Arianos et de Seipsoos*: PG 36, (213-238).
- 34.GREGORI TEOLOGI, *Oratio XXVII, Teologia*: PG 36, (281-308).
- 35.GREGORI TEOLOGI, *Oratio XXXIX, In Sanctum Baptisma*: PG 36, (359-428).
- 36.GREGORI TEOLOGI, *Epistola CI, Contra Appolinarium*: PG 37, (175-194); тут і далі укр. переклад: СВЯТИТЕЛЬ ГРИГОРІЙ БОГОСЛОВ АХІЄПИСКОП КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ, *Вірші Богословські. Вірші Історичні. Епітафії. Надписання, Творіння*, т.2, кн. 1 / ред. патріарха Філарета, Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату 2011.
- 37.GREGORI TEOLOGI, *Sectio I, Poemata Dogmatica*: PG 37, (397-521).
- 38.GREGORI TEOLOGI, *Sectio II, Poemata Moralia*: PG 37, (521-969)

39. GREGORII EPISCOPI NYSSENI, *In Psalmi*: PG 44, (434-615); тут і далі укр. переклад: СВЯТИТЕЛЬ ГРИГОРІЙ НІСЬКИЙ, *Пояснення псалмів, Творіння*, т. 2 / пер. з рос. Київської православної богословської академії УПЦ Київського Патріархату, Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату 2011.
40. GREGORII NYSSENI, *De Beatitudinibus*: PG 44, (1194-1302).
41. GREGORII NYSSENI, *De Vita Moysis*: PG 44, (298-433).
42. GREGORII NYSSENI, *De Homini Opificio*: PG 44, (123-257).
43. GREGORII NYSSENI, *De Oratione Dominica*: PG 44, (1119-1193).
44. GREGORII NYSSENI, *Contra Eunomium*: PG 45, (247-1122); тут і далі укр. переклад: СВЯТИТЕЛЬ ГРИГОРІЙ НІСЬКИЙ, *Проти Евномія, Творіння*, т. 3 / пер. з рос. Київської православної богословської академії УПЦ Київського Патріархату, Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату 2011.
45. GREGORII NYSSENI, *Quod Non Sint Tres Dii Ab Ablabium*: PG 45, (115-134).
46. GREGORII NYSSENI, *Sermo Adversus Arium et Sabellium*: PG 45, (1281-1300); тут і далі укр. переклад: СВЯТИТЕЛЬ ГРИГОРІЙ НІСЬКИЙ, *Слово проти Арія і савелія, Творіння*, т. 4 / пер. з рос. Київської православної богословської академії УПЦ Київського Патріархату, Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату 2011.
47. GREGORII NYSSENI, *De Anima et Resurrectione*: PG 46, (11-161).
48. GREGORII NYSSENI, *In Christi Resurrectionem*: PG 46, (599-689).
49. GREGORII NYSSENI, *In Funere Pulcheriae*: PG 46, (863-877).
50. GREGORII NYSSENI, *De Pauperibus Amandis*: PG 46, (454-490).
51. JOANNIS CHRYSOSTOMI ARCHIEPISCOPI CONSTANTINOPOLITANI, *Expositio in Psalmi*: PG 55, (35-527); тут і далі укр. переклад: ІОАНН ЗОЛОТОУСТИЙ, *Бесіда на Псалми, Повне зібрання творинь святителя Іоана Золотоустого*, т. 5, кн. 1 / ред. патріарх Філарет, Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату 2010.

52. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *De Resurrectionem Mortuorum*: PG 50, (418-432); укр. переклад: ІОАНН ЗОЛОТОУСТИЙ, *Бесіда на Псалми, Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого*, т. 2, кн. 1 / ред. патріарх Філарет, Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату 2009.
53. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *Ecloga De Futuri Judicii, hom. XXV*: PG 63, (345-354); укр. переклад: ІОАНН ЗОЛОТОУСТИЙ, *Слово 25, Про Майбутній Суд, Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого*, т. 13, кн. 1 / ред. патріарх Філарет, Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату 2013.
54. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Acta Apostolorum*: PG 60, (13-583).
55. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam ad Ephesios*: PG 62, (9-176).
56. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam ad Romanos*: PG 60, (583-680).
57. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam I ad Thessalonicenses Commentarius*: PG 62, (391-466).
58. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Epistolam I ad Corinthios*: PG 61, (9-381).
59. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Genesis Sermo*: PG 54, (581-630).
60. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Joannem*: PG 59, (23-484).
61. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Mattheaum*: PG 57-58. (21-482; 21-792)
62. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *In Secundum Adventum Domini Nostri Jesu Christi et de Eleemosyna*: PG 61, (773-778).
63. JOANNIS CHRYSOSTOMI, *Sermo I De Consolatione Mortis*: PG 56, (293-312).
64. METHODII EPISCOPI ET MARTYRIS, *Convivium decem virgin*: PG 18, (27-215); тут і далі рос. переклад: СВЯТЫЙ МЕТОДИЙ ЕПИСКОП И МУЧЕНИКЬ, *Банкет Десяти Дев, Полное собрание его творений* / ред. Е. Ловягин, Санкт-Петербург: Издание книгопродавца И.Л. Тузова 1905.
65. METHODII EPISCOPI ET MARTYRIS, *Ex Libro De Ressurrectione*: PG 18, (256-566).
66. ORIGENIS, *Contra Celsum*: PG 11, (651-1650); тут і далі рос. переклад: ОРИГЕН, *О началах. Против Цельса*, Санкт-Петербург: Библиополис 2008.

67. ORIGENIS, *De Principiis*: PG 11, (115-412).
68. ORIGENIS, *In epistolam I ad Thessalonicenses*: PG 14, (1297-1307).
69. ORIGENIS, *In Isaiam, homiliae I*: PG 13, (219-252).
70. ORIGENIS, *Commentaria in Evangelium secundum Matthaeum*: PG 13, (829-1801).
71. THEODORETI EPISCOPI CYRENENSIS, *In Loca Daifficilia Srepturae Sacrae, Quaestiones Selectae in Genesin*: PG 80, (35-77); тут і далі рос. переклад: БЛАЖЕННИЙ ТЕОДОРЕТ ЕПИСКОП КИРСКИЙ, *Изъяснение трудних мість Божественнаго Писанія, Творенія Святых Отцов* т. 1, Сергієв Посад: Свято-Троицкая Сергієва Лавра 1905.
72. THEODORETI CYRENENSIS, *Questionem in Numeros*: PG 80, (350-401).
73. THEODORETI CYRENENSIS, *Interpretatio in Psalmos*: PG 80, (856-1998); рос. переклад: БЛАЖЕННИЙ ТЕОДОРЕТ ЕПИСКОП КИРСКИЙ, *Изъяснение трудних мість Божественнаго Писанія, Творенія Святых Отцов* т. 3, Сергієв Посад: Свято-Троицкая Сергієва Лавра 1906
74. THEODORETI CYRENENSIS, *Commentarius in Visionem Danielis Prophetae*: PG 81, (1255-1546): рос. переклад: БЛАЖЕННИЙ ТЕОДОРЕТ ЕПИСКОП КИРСКИЙ, *Толкованіе на видьніе Пророка Даниїла, Творенія Блаженнаго Теодорета, Епископа Кирскаго*, т. 4, Москва: типографія В. Готьє 1857.
75. THEODORETI CYRENENSIS, *Commentarius in Ezecielis*: PG 81, (807-1254): тут і далі рос. переклад: БЛАЖЕННИЙ ТЕОДОРЕТ ЕПИСКОП КИРСКИЙ, *Толкованіе на Пророка Иезекииля, Творенія Блаженнаго Теодорета, Епископа Кирскаго*, т. 5, Москва: типографія В. Готьє 1857
76. THEODORETI CYRENENSIS, *De Providentia*: PG 83, (355-772).
77. THEODORETI CYRENENSIS, *Interpretatioin Malachiae Prophetae*: PG 81, (1859-1888).
78. THEODORETI CYRENENSIS, *Heareticarum Fabularum*: PG 83, (335-355): тут і далі рос. переклад: БЛАЖЕННИЙ ТЕОДОРЕТ ЕПИСКОП КИРСКИЙ, *Сокращенное изложение Божественных Догматов, Творенія*

- Блаженного Теодорета Епископа Курского* / ред. А. Любашенский, Москва: Паломник 2003.
79. THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio Epistolae ad Hebraeos*: PG 82, (671-786).
80. THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio Epistolae ad Philippenses*: PG 82, (558-590).
81. THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio Epistolae ad Titum*: PG 82, (858-870).
82. THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio Epistolae I ad Thessalonicenses*: PG 82, (627-657).
83. THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio Epistolae II ad Thessalonicenses*: PG 82, (658-670).
84. THEODORETI CYRENNIS, *Interpretatio II Epistolae ad Corinthios*: PG 82, (375-458).
85. THEODORI MOPSUESTENI, *In Epistolam ad Galatas*: PG 66, (898-910).
86. THEODORI MOPSUESTENI, *In Evangelium Joannis, cap. XVII*: PG 66, (727-785).
87. THEODORI MOPSUESTENI, *In Posteriolem Epistolam ad Thessalonicenses*: PG 66, (931-934).
88. THEODORO DI MOPSUESTIA, *Replica a Giuliano Imperatore*, a cura di Augusto Guida, Firenze: Nardini Editori 1994.

ДОПОМІЖНА ЛІТЕРАТУРА

1. BAGHOS MARIO., «St. Basil's Eschatology Vision: Aspects of the Recapitulation of History and the 'Eight Day'» // *Phronema journal of St. Andrews Greek Orthodox Theological College*, vol. XXV (2010), 85-103.
2. BARNES TIMOTHY., *Athanasius and Constantius, Theology and Politics in the Constantinian Empire*, London: Harvard University Press 2001.
3. BORGEN PEDER, «Philo of Alezandria as Exegete» // *A History of Biblical Interpretation*, vol. 1, *The Ancient Period*, A. Hauser (ред.), D. Watson (ред.), Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company 2003, 114-143.

4. BURGHARDT WALTER, *The Image of God in Man*, ред. J. Quasten, Woodstock: Woodstock Collage Press 1957.
5. CLAYTON PAUL., *The Christology of Theodoret of Cyrus, Antiochene Christology from the Council of Ephesus (431) to the Council of Chalcedon (451)*, edited by Gillian Clark and Andrew Louth, Oxford: Oxford University Press, 2007.
6. DALEY BRIAN, «Eschatology in the Early Church Fathers» // J. WALLS (ред.), *Oxford Handbook of Eschatology*, Oxford: Oxford University Press 2008, 91-109.
7. DALEY BRIAN, *Eschatology of early Fathers, a handbook of Patristic eschatology*, Cambridge: Cambridge University Press 1993.
8. DANIELOU JEAN., *Origene, il Genio del Cristianesimo*, Roma: Archesofica di S. Palamidessi & C. 1991.
9. FAIRWEATHER WILLIAM, *Origen and Greek Patristic Theology* / ред. O. Smeaton, New York: Charles Scribner's Sons 1901.
10. GWYNN DAVID, *Athanasius of Alexandria, Bishop, Theologian, Ascetic, Father*, Oxford: Oxford University Press 2012.
11. GWYNN DAVID, *The Eusebians, The Polemic of Athanasius of Alexandria and the Construction of the Arian Controversy*, Oxford: Oxford University Press 2007.
12. HAGG HENNY FISKA, «Clement and Alexandrian Christianity» // *The Routledge Companion to Early Christian Thought*, ред. J. Bingham, New York: Routledge Taylor & Francis Group 2010, 172-187.
13. HAGG HENNY FISKA, *Clement of Alexandria and the Beginnings of Christian Apophatism*, New York: Oxford University Press 2006.
14. KANNENGIESSER CHARLES., *Handbook of Patristic Exegesis, The Bible in Ancient Christianity*, vol. 2, Leiden, Boston: Brill 2004.
15. KHALED ANATOLIOS, *Athanasius, The Coherence of his Thought*, London, New York: Routledge 2005.

- 16.KOESTER CRAIG, *Revelation, A New Translation with Introduction and Commentary*, New Haven, London: Yale University Press 2014.
- 17.LANGE NICHOLAS, *Origen and the Jews, Studies of Jewish-Christian relations in third century Palestine*, Cambridge: Cambridge University Press 1976.
- 18.MARTENS PETER, *Origen and Scripture, The Contours of Exegetical Life*, New York: Oxford University Press 2012.
- 19.MCKINION STEVEN, *Words, Imagery and the Mystery of Christ, A Reconstruction of Cyril, of Alexandria's Theology*, Leiden: Brill 2000.
- 20.MOORE EDWARD, *Origen of Olexandria and st. Maximus the Confessor, an Analysis and Critical Evaluation of Their Eschatological Doctrines*. Докторська дисертація: St. Elias School of Orthodox Theology, Boca Ratom 2004.
- 21.Norris Richard, *Manhood and Christ, A Study of the Christology of Theodor of Mopsuestia*, Oxford: Clarendron Press 1963.
- 22.O'KEEFE JOHN, «Incorruption, Anti-Origenism and Incarnation: Eschatology in the Thought of Cyril of Alexandria» // *A Theology of st. Cyril of Alexandria, A Critical Appreciation* /ред. T. Weinandy, D. Keating, London, New York: T&T Clark 2003, 187-204.
- 23.ONDREY HAUNA, *The Minor Prophets as Christian Scripture in the Commentaries of Theodore of Mopsuestia and Cyril of Alexandria* / ред. G. Clark, A. Louth, Oxford: Oxford University Press 2018.
- 24.OSBORN ERIC, *Clement of Alexandria*, Cambridge: Cambridge University Press 2005.
- 25.PELIKAN JAN, *The Shape of Death: life, death and immortality in the early Fathers*, Westport: Greenwood Press Publishers 1961.
- 26.SCOUTERIS KONSTANTINOS, «Eschatological teaching of the Church» // *International Theological Conference of Russian Orthodox Church (14-17.11.05)*, 2 [PDF].
- 27.TZMALIKOS PANAYIOTIS, *Origen: Philosophy of History and Eschatology* / ред. J. den Boeft, Leiden: Brill 2007.

28. WEINANDY THOMAS, *Athanasius: Theological Introduction*, Aldershot: Ashgate Publishing Limited 2007.
29. YOUNG FRANCES, «Alexandrian and Antiochene Exegesis» // *A History of Biblical Interpretation, vol. 1, The Ancient Period*, A. Hauser (ред.), D. Watson (ред.), Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company 2003, 334-354.
30. ZIZIOULAS JOHN, *The one and the many: studies on God, man, the Church, and the world today* / ред. G. Edwards, Alhambra: Sebastian Press 2010.
31. АЛФЕЕВ ИЛАРИОН, *Жизнь и учение святителя Григория Богослова*, Москва: Издательство Сретенского Монастыря 2007.
32. БРАНЧАНИНОВ ИГНАТИЙ, *Отечник, Рассказы о Жизни Святых Подвижников*, Издание 5-е, Москва: Дарь 2009.
33. ВАСИЛИАДИС НИКОЛАОС, *Таинство Смерти*, Москва: Свято-Троицкая Сергиева Лавра 1998.
34. ВИНОГРАДОВ НИКОЛАЙ., *Догматическое учение Святого Григория Богослова*, Казань: Типография Императорского Университета 1887.
35. ГОФФ ЖАК ЛЕ., *Рождение чистилища* / пер. з фр. В. Бабинцева, Т. Краевой, Москва: Аст Москва 2009.
36. ДУНАЕВ АЛЕКСЕЙ – ФОКИН АЛЕКСЕЙ, «Епифаний Кипрский» // *Православная энциклопедия*, т. 18, Москва: Церковно-научный центр Русской Православной Церкви 2008, 568-579.
37. КАРФИКОВА ЛЕНКА, *Святитель Григорий Нисский, Бесконечность Бога и бесконечный путь к Нему человека* / пер. з чешского И. Бей, наук. ред. Дарья Морозова, Київ: Дух і Літера 2012.
38. МЕСНДОРФ И., *Введение в святоотеческое богословие*, Минск: Лучи Софии 2007.
39. *Молитвослов. Часослов – Октоїх – Тріодь- Мінея*, Рим-Торонто: Видавництво ОО. Василіан 1990.
40. МОЛЬТМАН ЮРГЕН., *Пришествие Бога, Христианская эсхатология*, Москва: ББИ 2017.

41. НЕСТЕРОВА ОЛЬГА, *Allegoria Pro Typologia, Ориген и судьба иносказательных методов интерпретации Священного Писания в Раннепатристическую эпоху*, Москва: ИМЛИ РАН 2006.
42. ОКСИЮК МАКАРИЙ, *Есхатология св. Григория Нисского, Историко-догматическое исследование, Библейско-богословская коллекция, Патрологическая серия, Догматическое исследование*, Санкт-Петербург: Аксиос естин 2007.
43. ОЛІЙНИК АНДРІЙ, «Пріоритет Проповідництва у Діяльності Святого Івана Золотоустого» // *Наукові записки*, Випуск 5, Серія «Історичне релігієзнавство», Острог: Видавництво Національного Університету Острозька Академія 2011, 134-141.
44. ПИРОГОВ ОЛЕГ, «Экзегетические Методы свт. Иоанна Златоуста в его Толковании на послание св. ап. Павла к Римлянам» // *Христианское чтение* 9-10, (2009) 68-99.
45. ПОПОВ ИОАНН, *Конспект лекций по патрологии*, Тверь: Булат 2006.
46. САВРЕЙ ВАЛЕРИЙ, *Александрийская школа в истории философско-богословской мысли*, Москва: КомКнига 2006.
47. САГАРДА АЛЕКСАНДР - СИДОРОВ АЛЕКСЕЙ, «Антиохийская богословская Школа и ее представители» // *Ученые записки*, Випуск 3, «Патрология», Москва: Российский Православный университет ап. Иоанна Богослова 1998, 139-192.
48. САГАРДА НИКОЛАЙ - САГАРДА АЛЕКСАНДР, *Полный корпус лекций по Патрологии*, Санкт-Петербург: Воскресение 2004.
49. СИДОРОВ АЛЕКСЕЙ, *Святоотческое наследие и церковные древности*, т. 3 Алесандрия и Антиохия в истории церковной письменности и богословия, Москва: Сибирская Благовозвонница 2013.
50. *Служебник Літургії Івана Золотоустого*, ІЕРАТІКОН, ἐν Ρώμῃ 1950.
51. ФІРІГОС АНТОНІС, *Вступ до патристичної і візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства /пер. С. Угрин, ред. М. Горяча*, Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2017.

-
52. ШПІДЛІК ТОМАШ, *Мараната, Життя по смерті*, Київ: ДУХ І ЛІТЕРА 2007.